

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	44
'Aho	Tu'apulelulu, 10 'Okatopa 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki Minisitā
Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosā Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 14, Vava'u	Dr. Mo'ale 'Otonuku
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 44/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 10 'Okatopa, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		LIPOOTI KOMITI:
	4.1	Lipooti Fika 2-2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
Fika 05		NGAAHI LAO FAKAANGAANGA 2024
	05.1	Fika 15/2024: Lao Fakaangaanga 'a Tonga ki hono Fakamaau'i 'o e To'uputu 2024
	05.2	Fika 16/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Polisi Tonga 2024
	05.3	Fika 17/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Hia 2024
	05.4	Fika 18/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia 2024
	05.5	Fika 19/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamaau'anga Polisi 2024
	05.6	Fika 20/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisa Kolo 2024
	05.7	Fika 21/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakama'auanga Lahi 2024
	05.8	Fika 22/2024: Lao Fakaangaanga ki he Fakamaau 'Eke ki ha Pekia Fakafokifa 2024
	05.9	Fika 23/2024: Lao Fakaangaanga ki he Malu'i he 'Initaneti 2024
Fika 06		FAKAMATALA FAKATA'U
	06.1	Fakamatala 'o e Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga-'Aokosi 2024
	06.2	Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024

Fika 7	LIPOOTI KOMITI
07.1	Lipooti Fika 7/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu’ia ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2024

Fika 08	:	KOMITI KAKATO:
	08.1	Lao Fakaangaanga:
	8.1.1	Lipooti Fika 5/2024 ‘a e Komiti Lao Fekau’aki mo e Lao Fika 18/2023 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Lahi 2024
	8.1.2	Lipooti Fika 6/2024 ‘a e Komiti Lao Fekau’aki mo e Lao Fika 2/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2024
	8.1.3	Lipooti Fika 7/2024 ‘a e Komiti Lao Fekau’aki mo e Lao Fika 3/2024: Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Ngaahi TalatalaakiHia 2024
	8.1.4	Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2024
	08.2	Lipooti ‘Atita:
	8.2.1	‘Atita’i ‘o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo’ui Lelei ‘oku Malohi mo Matu’uaki ‘a e Ngaahi Fakatu’utamaki, Novema 2023
	8.2.2	Lipooti ‘Atita ‘o e Ola: Tokangekina ‘o e Veve (‘Aokosi 2024)
	08.3	Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata’u
	8.3.1	Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
	8.3.2	Potungaue Fakamaau’anga 2022/2023
	8.3.3	Potungaue Pilisone 2022/2023
	8.3.4	Komisoni Fili 2023
	8.3.5	Komisoni Ngaue Fakapule’anga 2022/2023
	8.3.6	Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga 2021, 2021/2022 & 2022/2023
	8.3.7	Sino’i Pa’anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu’ia Malolo (ngata ki he30 Sune 2021)
	8.3.8	Potungaue Sitetisitika 2022/2023
	8.3.9	Poate Sino’i Pa’anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021
	8.3.10	Fakamatala Fokotu’utu’u Ngaue Fakapa’anga, ‘Aokosi 2023 –Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga
	8.3.11	Lipooti Aofangatuku - Tonga: Ngaahi Me’afua kuo Fokotu’u Mai Ma’ae Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati ‘e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea ‘o eNgaahi Fonua Kominiueli

		8.3.12	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, Fepueli 2024 – Pangike PuleFakafonua 'o Tonga
		8.4	Lipooti 'A'ahi:
		8.4.1	Tongatapu 2
		8.4.2	Tongatapu 4
		8.4.3	Tongatapu 5
		8.4.4	Tongatapu 8
		8.5	Lipooti Komiti:
		8.5.1	Fika 1A/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila
		8.5.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited)
		8.5.3	Fika 3/2024: Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea
		8.6	Lipooti Folau:
		8.6.1	Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (Inter-Parliamentary Union)
		8.6.2	Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 10	:	Kelesi	

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘o e Falé.....	9
Poaki.....	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	10
Fakafoki ‘Eiki Sea ‘ene tautea ki Tongatapu 7 & foki ki Fale Alea he 11:00am.....	10
Tokanga Nōpele Fika 2 Vava’ú ki he taimi faitu’utu’uni ai Seá hono tautea’i ha Mēmipa .	11
Fokotu’u Nōpele Fika 2 Vava’ú ke tautea mo ia.....	11
Lipooti Fika 2/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita	13
Līpooti Fika 2/2024 Ola Ngāue Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita	14
Tokanga ‘Eua 11 hono uesia ngaahi folau e ‘asenita ngāue Falé.....	15
Fokotu’u ‘Eua 11 hoko atu Falé ‘aho 9 – 12 Tīsemá ko e fetongi ngaahi ‘aho ‘ikai lele Falé ‘i ‘Okatopá.....	15
Tokanga Nōpele ‘Eua ki hono alasi mafai Seá ke liliu Tohi Māhina Ngāue Fakaangaanga Falé.....	16
Fakamahino ‘Eiki Seá ko e Komiti ‘Asenitá ‘oku mafai ki he Tohi Māhina Ngāue Fakaangaanga Falé	16
Hoha’a Tongatapu 4 na’a fakavavekovi’i ngāue Falé ‘o fakatatau ki he taimi tēpile kuo fokotu’u.....	18
Fokotu’u Nōpele Fika 1 Ha’apai ke tu’uma’u pē taimi tēpile fokotu’u mai he Komiti.....	19
Pāloti tali Lipooti Fika 2/2024 e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenitá	22
Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki hono Fakamaau’i ‘o e To’utupu 2024 & fakama’ala’ala ...	23
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 15/2024	23
Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 15/2024 ki he Komiti Laó	24
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 16/2024.....	24
Tukuhifo ki he Komiti Laó e Lao Fakaangaanga Fika 16/2024.....	25
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 17/2024	25
Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 17/2024 ki he Komiti Lao	26
Lao Fika 18/2024 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia	26
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 18/2024	27
Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 18/2024 ki he Komiti Laó	27
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 19/2024.....	27
Pāloti ‘o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 19/2024 ki he Komiti Laó.....	28
Lao Fakaangaanga Fika 20/2024.....	28

Pālōti ‘o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 20/2024 ki he Komiti Lao.....	29
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 21/2024.....	29
Pālōti ‘o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 21/2024 ki he Komiti Laó.....	29
Fehu’ia Tongatapu 4 totonu Komiti Laó ke faitu’utu’uni ki ha ngaahi lao ke ‘ave ki he kakai	30
Tali ‘Eiki Seá ki he mafai Komiti Lao ke ‘ave ha lao ki he kakai	30
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 22/2024.....	30
Pālōti ‘o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 22/2024 ki he Komiti Lao e.....	31
Lao Fakaangaanga ki he Malu’i e ‘Initaneti mo e fakama’ala’ala.....	31
Lau ‘uluaki Lao Fakangaanga Fika 23/2024.....	32
Pālōti ‘o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 23/2024 ki he Komiti Lao.....	32
Fakamatala Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga – ‘Aokosi 2024.....	33
Pālōti tukuhifo Komiti Kakatō e Fakamatala ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga – ‘Aokosi 2024.....	33
Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni Senialé ki he Ta’u Fakapa’anga 2023/2024	34
Kole Tongatapu 4 tukuhifo ki he Komiti Kakatō Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni Senialé ki he Ta’u Fakapa’anga 2023/2024	35
Pālōti tali tukuhifo ki he Komiti Kakatō Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni Senialé ki he Ta’u Fakapa’anga 2023/2024	35
Lipooti Fika 7/2024 Komiti Ngaahi Totonu & Monū’ia ‘a e Fale Aleá.....	35
Talateu & Fakamā’opo’opo Lipooti Fika 7 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	36
Ngaahi tangi ‘e 8 ‘i he tohi tangi	36
Ngāue ‘a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 2/2024.	37
Tohi Tangi Fika 2A/2024.....	37
Tohi Tangi Fika 2B/2024	38
Tohi Tangi Fika 2C/2024.....	38
Fakamā’opo’opo	38
Fakama’ala’ala Sea Komiti he Lipooti Fika 7/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	38
Tokanga Tongatapu 10 ki he fu’u mā’uloloa ngāue komiti ki he ngaahi tohi tangi	39
Pālōti tali Fokotu’u Komiti Ngaahi Totonu Fale Aleá ke lau Tohi Tangi Fika 2C/2024.....	40
Tohi Tangi Fika 2C/2024.....	41
Puipuitu’a.....	41
Ta’e fiemālie ki he ngaahi tohi mo’ua ‘uhila.....	41
2. Aleapau ngāue	43
Maumau ‘ū naunau faka’uhila.....	44

Poupou tukuhifo ki he Komiti Fili ‘Uhila e Tohi Tangi pea ‘omai ki he Komiti ha kau taukei	47
Poupou Tongatapu 10 ki he fokotu’u ke ‘ai taimi pau ke kakato ngāue ki ai Komiti Fili ki he ‘Uhila.....	47
Fokotu’u Pule’anga ke alea’i fakataha Tohi Tangi mo e Lipooti Komiti Fili ki he ‘Uhila	48
Fakafoki Tongatapu 7 ‘ene ‘uluaki fokotu’u kae poupou ki he fokotu’u Palēmia	48
Pālōti ‘o tali fokotu’u ke alea’i fakataha Lipooti Komiti ‘Uhila mo e Tohi Tangi	49
Ngaahi hoha’a ‘Eua 11 fekau’aki mo e Lipooti ‘Atita & ‘Atita Ola ki he Veve	49
Me’a Sea Komiti.....	52
Tui ‘Eua 11 tonu ke ‘oua tali leva Laó kae hokohoko atu hono talatalanoa’i	53
Fokotu’u ‘Eua 11 na’a lelei ke ‘omai ha fale’i fakalao tau’atāina fekau’aki mo e Lao ki he totonu hopo sula.....	53
Tui Ha’apai 12 ‘ikai fepaki Lao mo e Konisitutone pea ko e me’a ke fai liliu Konisitutone.....	54
Taukave mei he Pule’anga ‘ikai nau tui ‘oku fepaki e Lao mo e kupu 99 Konisitutone..	57
Taukave mei he Tēpile ‘a e Kakai ‘oku fepaki e Lao mo e Konisitutone	58
Poupou ki he fokotu’u ke ‘omai ha fale’i fakalao tau’atāina ke faka’uhinga’i kupu 99 Konisitūtone.....	60
Tui Tongatapu 7 ‘oku monuka kupu 99 Konisitutone he Lao ko eni ki he hopo sula ‘i he kupu 14 (b).....	62
Tui Tongatapu 7 ‘e ngalivale ‘a e Fale Alea ‘oka tali e Lao ko eni ki he totonu ‘i he hopo sula.....	64
Pālōti ‘o ‘ikai tali fokotu’u ke ‘omi fale’i fakalao tau’atāina he fo’i Lao ki he hopo sula	69
Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ‘o e Fakamaau’anga Lahi 2024.....	69
Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ngāue lava ai	69
Pālōti ‘o tali lau tu’o ua Lao Fakaangaanga fika 18/2023.....	70
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakamaau’anga Lahi 2024	71
Kole Tongatapu 7 tuku ki Nōvema hono pālōti’i fo’i Lao kae ‘omai fale’i tau’atāina	71
Fehu’ia Tongatapu 7 pe na’e ‘osi fai ha ngāue Pangike Pule ‘i he ‘ene Lipooti Fakata’u ‘o e 2022.....	76
Tokanga Vava’u 14 ki he tu’u fu’u ofi ‘aupito lingi’anga veve ‘i Vava’u ki he tahi.....	78
Kelesi.....	79

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 10 ‘Okatopa 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau kamata’aki e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Pea ne hiva ‘i kotoa he Hou’eiki Mēmipá e Lotu ‘a e ‘Eiki.)

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘o e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui e Falé ki he ‘aho ní.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakanatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Fakalakalaka Faka’ekonōmiká mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ...

<006>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea ko e ngata’anga ē tali uí.

Poaki

‘Oku ‘i ai e Hou’eiki ‘oku poaki mai. ‘Eiki Minisitā e MEIDECC ‘oku poaki mai ‘oku folau he fatongia faka-Pule’anga. ‘Oku kei hoko atu pe poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoué. ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana ‘oku poaki ‘e toki me’a tōmui mai. Poaki mai ‘a Tevita Fatafehi Puloka pea ‘oku poaki tōmui mo Veivosa Taka. Kei hoko atu pe poaki tengetange ‘a Vātau Mefi Hui.

Ko e ni'ihi 'o e Hou'eiki Mēmipá 'oku 'ikai ke tali mai honau úi 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pe. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'í Tupou 6 kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé, tapu pea mo e Fakafofonga Kakaí.

Hou'eiki ko 'etau 'asenitá ena 'oku tufa atu he pongipongí ni 'o hangē pe ko ia ne u 'osi fakapā atu he kamata e uike ní. Na'e tufa atu e ngaahi naunau he uike kuo 'osí pea ko eni 'oku fakakau atu ki he 'etau 'asenita ngāue he 'aho ní, 'o kamata pe he Līpooti Fika 2/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenitá 'a ia na'e fakataha he uiké ni.

Fakafoki 'Eiki Sea 'ene tautea ki Tongatapu 7 & foki ki Fale Alea he 11:00am

Kae kimu'a pea tau hoko atu ki he 'etau 'asenitá Hou'eiki 'oku 'i ai pe ngaahi me'a fakamaau fale ko u fie fakakakato kimu'a pea tau hoko atú. 'Uluakí nau tuku kitu'a e Fakafofonga Tongatapu 7 'aneafi koe'uhí ko e ngaahi feme'a'aki pea mo e 'Eiki Nōpele 'o Vava'ú na'e fakahoko. Hili 'eku vakai ki he Henisaatí pea mo e feme'a'aki 'oku 'i ai pe ngaahi me'a ko u fie fakatonutonu koe'uhí pe ko e lēkooti e Falé ni.

'Uluakí te u kole ki he Kalaké ke to'o e ngaahi me'a 'a e 'Eiki Nōpelé. 'Oku ou vakai hifo ki he lēkootí 'oku fakatupu 'ita. Pea ua ki aí te u kole ki he Sātini ke faka'atā mai 'a e Fakafofongá 'i he 11 'anai. 'A ia ko e me'a angamaheni pe eni ia Hou'eiki ko e fuofua tokotaha na'á ku tuli kitu'á ko e Fakafofonga Ha'apai 12 ka na'e 'osi pe lau houa pea toe fakafoki mai. Ka ko e me'a tau'atāina pe ia e Sea 'i he'ene tautea ko ē 'oku hilifakí. Ka ko u vakai hifo ki he lēkootí Hou'eiki mahalo na'e tonu ke tuli fakatoloua pe ongo Fakafofongá. Ka koe'uhí kuo 'osi ia Hou'eiki ko u fie fakatonutonu pe me'a ko eni pea ko u kole atu ke tau fakamokomoko he 'ahó ni.

Ko 'etau 'aho faka'osi eni ki he uike ní pea 'oku 'i ai e ngaahi Lao Fakaangaanga fo'ou 'oku fakahū mai. 'I ai e 'amanaki Hou'eiki te tau fakahoko 'etau ngāué 'aki e lotu melino mo ma'a. 'Oua te mou 'omai e ngaahi me'a 'i tu'á ke ne hanga 'o tataki 'etau feme'a'aki. Kole atu ke tau ngāué'aki e laumālie 'Eikí 'aki 'ene tataki'aki 'etau feme'a'aki he 'oku kamata 'etau fakatahá ...

Mo'ale Finau: Sea.

'Eiki Sea: 'aki e lotu he pongipongi kotoa pē.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, mālō mu'a e faifatongia. Tu'u pe Sea ke fakamahino pe ki he Hou'eiki na'e tuli e motu'á ni 'ikai ko ha fuhu pe ko ha fa'ahinga me'a, ko e kē pe he, fusi 'ulu pe he ngāué, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oua te ke faka'ai'ai aú. Ko u 'ilo ko e me'a ko eni 'o kapau na'e 'ikai ke u hanga 'o ta'otaofi hifo na'e mei a'u ki he fuhú. Kai kehe ko e fatongia ia e Seá ke ne hanga 'o tataki e feme'a'aki pea 'o kapau 'e a'u ki ha tu'unga pehē ko e tōnounou ia 'a e motu'á ni.

Tau hoko atu Hou'eiki, kole atu ...

<006>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea: ... ki he kalaké ke lau mai e Lipooti Fika 2/2024 ...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e 'ai pē ke fakatonutonu 'etau lekootí. 'A ia 'oku holoki ho'o tautea mei he 'aho 'e 2 ki he 'aho pe 'e taha e? 'Ai pe ko e 'uhinga pe ki he lekooti. Na'e 'aneafi na'e fakahoko mai foki 'oku tautea 'aho 2 ka 'oku 'osi pe he 11 ko ia? Mālō.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Palēmia. Kalake ke lau mai e lipooti.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u, me'a mai.

Tokanga Nōpele Fika 2 Vava'ú ki he taimi faitu'utu'uni ai Seá hono tautea'i ha Mēmipa

Lord Tu'ilakepa: Tapu pe mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu atu mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki e fonua kae 'uma'ā e kakai.

'Eiki Sea, 'oku, ko u tui au 'oku lelei ange ke tautea 'a e Feitu'u na mo au. 'I he anga ko ē 'eku vakai ki he Fale ni kapau he 'ikai ke fai ho'o tu'utu'uní hangatonu, 'e 'alu pe ke toe uesia. Uesia lahi 'aupito e tipeiti he Fale ni koe'uhi 'oku 'osi mea'i pe he Hou'eiki, tokotaha ko eni 'aneafi Tongatapu 7 'ikai ke u 'ilo 'e au Sea pe ko e ha me'a 'oku fa'ifa'iteliha pehē ai he Fale ni. Ki mu'a atu na'a ke 'osi mea'i pe Sea nau tautea pea ke fakafoki mai he Feitu'u na, 'aki pe ho tu'utu'uni pea 'oku sai pe ia ka 'oku fakatokanga'i pe.

Fokotu'u Nōpele Fika 2 Vava'ú ke tautea mo ia

Me'a ko ē 'aneafi ko u fokotu'u atu au Sea ke tautea mo au. Sai ange ke ma nofo 'i tu'a ka mou ngāue fakalelei e Fale pea mou tipeiti, 'e kei ma'u pe ha taha ia ke ha'u 'o Sea Komiti Kakato. Pea u 'alu au 'o fai ha'aku ngāue 'oku 'aonga Sea, tokoni ki he 'etau me'a vahefonua, lahi e me'a ke fai.

Ka ko e me'a 'oku ongo kiate au 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui ke fai pehē ho'o tu'utu'uni. Tu'utu'uni 'osi pe ko ia pea tuku mai pe he, ka 'oku 'ai pea 'ai ke mahino ko e tu'utu'uni 'a e Sea. Ko u fokotu'u atu au ke tautea mo au Sea koe'uhi 'oku 'ikai ke *fair* ia pea 'ai ke toe foki mai he 11. 'I kai tuku ke ma hoko atu kapau 'oku ou 'aho 2, ko e uike kaha'u pe ena ko u foki mai 'i he uike kaha'u kae 'uhi ke *fair* pea 'ata ki tu'a pea mahino. Ko 'aneafi, mou me'a 'aneafi sai ho'o mou feme'a'aki 'aneafi ē.

Ko e toe pe eni 'a 11 ē, lama ha faingamālie Sea he'ene fa'ahinga talangata'a, tautea mo ia. Ko u 'osi tautea 'e au 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Minisitā mālōlō ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tapu pea mo e Feitu'u na ko u feinga ke fakatonutonu 'a e me'a ko eni 'a e 'Eiki Nōpele, he ko e me'a eni ke me'a ki ai 'a e fakatupu'ita. Na'e toki 'osi pe eni

ho'o ta'ofi 'a e fakatupu'ita 'oku 'ikai ke u mahu'inga mālie kia au 'ene malanga 'a'ana pe ko e hā 'eku kovi 'oku fai he Fale ni 'oku ne ...

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Taniela Fusimālohi: Tala 'e ia ko u kau au he me'a ko 'e.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e folau ko eni ko ē na'e lāunga ai ko ia pe na'e ha'u 'o talamai kiate au 'i tu'a ...

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ko e folau ...

Lord Tu'ilakepa: 'A e lahi 'a e folau 'a e tokotaha e kau Mēmipa he Fale ni ...

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhinga eni he 'oku lea mai ia 'oku me'a mai ia kia au ...

Lord Tu'ilakepa: 'Osi ange pe ko ia Sea ...

Taniela Fusimālohi: 'I he me'a 'oku 'ikai ke totonu ...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ne me'a hake 'o loi he Komiti Kakato Sea ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke u hanga 'o maumau'i ha lao ...

Lord Tu'ilakepa: Ka ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku ou lea atu pe he poini, fakafofonga'i e kakai ...

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki hē Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku tala ia 'oku ou kau au 'i he fakatupu'ita ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke toe ai ha kehekehe 'a 'Eua 11 ia ...

Taniela Fusimālohi: Ko ē 'oku fakatupu'ita.

Lord Tu'ilakepa: 'Eua 11 ia mo e Fakafofonga Fika 7.

Taniela Fusimālohi: He 'oku 'ikai ke fai 'e ia hono fatongia ko e Sea ko e fakamā'opo'opo kimautolu.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Kae toe kau ia 'i he me'a ko ē 'oku fai ko ē ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke fai hono fatongia.

'Eiki Sea: Kātaki 'oku ou fakatokanga'i ho me'á, 'Eiki Nōpele kātaki na'e 'ikai ke u faka'atā atu au ho'o taimi makehe he pongipongi. Ko 'eku faka'atu'i pe 'a'aku ko e 'uhingá 'oku kaungā tonu e me'a ko eni mo koe 'aneafi. 'Oku ou tui mahalo 'oku 'osi fe'unga 'Eiki Nōpele. 'Uluaki

‘oku ‘ikai ke u tali ho’o kole ‘o makatu’unga pe ‘i he lekooti ‘aneafi, na’e ‘ikai ke u ui tu’o 3 ho hingoa ‘aneafi, ko e Fakafofonga ko ‘e ē na’u ui tu’o 3. Na’e te’eki ke, ke u a’u atu au ka koe.

Lord Tu’ilakepa: Ka ko ho’o totonu ...

‘Eiki Sea: Kuo ‘osi e taimi e feme’a’aki ki he ‘isiu ko ia makatu’unga eni he me’a ‘oku ‘osi lekooti ‘e he’etau Henisaati.

Taniela Fusimālohi: Sea, ka ko u kole ange ki ai ke fakafoki ‘ene lea he ko e me’a ‘e hoko te ne tulita’e, ko e taimi ko ē tau ‘alu ai ki he Komiti Kakato ko u ki’i pēhē pe ‘a’aku ‘oku ne tuli ‘e ia au ki ...

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Lord Tu’ilakepa: Ko e Fakafofonga ko eni ‘oku ‘ikai ke fai hono fatongia ‘ona, ko e faiako ‘ata’atā pe he ‘api ni. Faiako pē mei he pongipongi ki he efiafi. ‘Ikai ke me’a atu ia ki ha ‘apiako ‘o faiako ai.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a hifo ki lalo. Mālō ‘Eiki Nōpele ‘oku fakatokanga’i e me’a ‘oku ke tokanga ki ai, ka tau foki mai ki he ‘etau ‘asenita Hou’eiki he ‘oku taki tautolu ia ki tu’a ‘i he me’a ko eni ‘oku hiki atu ‘i mu’a ‘ia kimoutolu Hou’eiki. Ko e fu’u ‘asenita eni ‘oku tānaki atu ‘oku ‘i ai e lipooti pea mo e Ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku fakahū mai ‘e he Pule’anga ‘oku ‘amanaki tau a’u ki ai. Pea ko u kole atu ke tau foki mai ki he ‘etau ‘asenita, ki he kalake ke lau mai e lipooti kātaki. ...

<007>

Taimi: 1015-1020

Lipooti Fika 2/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita

Kalake Tēpile: ...

KOMITI TU’UMA’U KI HE ‘ASENITA

‘Aho 9 ‘o ‘Okatopa 2024

Ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea,

Fekau’aki: Lipooti Fika 2 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Fika 2/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita.

‘Oku ‘oatu ai ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti ki he Tohi Māhina Ngāue ‘a e Fale Alea ki he ta’u 2024 mo e 2025.

Faka’apa’apa atu

Fakamo’oni

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea

Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita.

‘Eiki Sea: Kalake ke lau mai e lipooti.

Lipooti Fika 2/2024 Ola Ngāue Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita

Kalake Tēpile: Talateu (peesi 2)

1. ‘Oku fakahoko atu ‘i he Līpooti Fika 2/2024 ko ‘eni ‘a e Ola ‘o e Ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita (Komiti). Ko e talafatongia ‘o e komiti ni ‘oku hā ia ‘i he Tu’utu’uni Fika 179 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea, ‘a ia ko hono fakakaukau’i mo palani’i ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea pea mo e hokohoko ‘o e ngāue ke fakahoko.

Ngāue ‘a e Komiti

2. Na’e fakataha ‘a e Komiti ‘i he ‘aho 8 ‘o ‘Okatopa 2024 ke toe vakai’i ‘a e Tohi Māhina Ngāue ‘a e Fale Alea ki he ta’u ni mo e Tohi Māhina Ngāue Fakaangaanga ki he Ta’u Fo’ou (2025).

Tohi Māhina Ngāue ‘a e Fale Alea 2024 (Fakalahi 1, peesi 4)

3. ‘I he tohi māhina ngāue lolotonga ‘a e Fale Alea (‘a ia na’e tali ‘i he ‘aho 26 ‘o Sanuali 2024), na’e ‘amanaki ke fakahoko ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘i he māhina ni (‘Okatopa) ‘o kakato ki he ‘aho 31 ‘o ‘Okatopa ‘o anga pehe ni. Hoko atu he peesi 3.
4. Na’e fakatokanga’i ‘e he komiti ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi folau faka-Fale Alea ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘i he mahina ni (‘Okatopa), ‘a ia ‘e kau atu ki ai ‘a e tokolahi ‘o e Hou’eiki Mēmipa. Na’e makatu’unga ai ‘a e fokotu’u ‘a e komiti ke fakatonutonu si’i pe ‘a e ngaahi ‘aho fakataha ‘a e Fale Alea ke faka’ata’atā ‘a e ‘aho 16-31 ‘o ‘Okatopa ki he ngaahi folau ko ia kae fakalahi atu ‘a e ngaahi ‘aho fakataha ‘a e Fale Alea ki Nōvema mo Tisema.
 - ‘Okatopa: ‘Aho 1 - 3, 7 - 10, 14 - 15 ‘o ‘Okatopa 2024;
 - Nōvema: ‘Aho 25 - 28 ‘o Novema 2024;
 - Tisema: ‘Aho 3 – 5 ‘o Tisema 2024.

Tohi Māhina Ngāue ‘a e Fale Alea 2025 (Fakalahi 2, peesi 5)

5. Na’e fokotu’u foki ‘e he Komiti ke fakahoko ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘i he ‘aho 3 – 6 ‘o Fepueli 2025. Na’e fakatokanga’i ‘e he Komiti ‘e toe fakataha ‘a e Komiti ‘i he konga kimu’a ‘o e ta’u fo’ou ke fakapapau’i ‘a e toenga ‘o e ngaahi ‘aho fakataha ‘a e Fale Alea ki he ta’u 2025.

Fakamā’opo’opo mo e Ngaahi Fokotu’u

6. Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e komiti pea ‘oku fokotu’u atu:
 1. Ke tali ‘a e Lipooti Fika 2/2024 ‘a e komiti;

2. Ke tali ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Tohi Māhina Ngāue ‘a e Fale Alea ki he ta’u 2024 ‘a ia ko e fakatonutonu ki he ngaahi ‘aho ‘e fakataha ai ‘a e Fale Alea ‘i ‘Okatopa, Nōvema mo Tisema 2024 (Fakalahi 1, peesi 4);
3. Ke tali ‘a e Tohi Māhina Ngāue Fakaangaanga ki he ta’u 2025 (Fakalahi 2, peesi 5) mo fakatokanga’i ‘e toe fakahoko ‘a e fakataha ‘a e komiti ‘i he kongā kimu’a ‘o e ta’u fo’ou ke fakapapau’i ‘a e toenga ‘o e ngaahi ‘aho fakataha ‘a e Fale Alea.

Mālō ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11.

Tokanga ‘Eua 11 hono uesia ngaahi folau e ‘asenita ngāue Falé

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na. Ko e ‘ai pe ke ki’i fakalave atu pe koe’uhi ko e palani ko ē na’a tau fai ke tau lele ko ē ‘i ‘Okatopa. Ne mahino mai foki mei he’etau lele ko eni he mahina ni ko e ‘aho pe eni ‘e, ‘e ‘aho pē ‘e 7 mei he ‘aho ‘e 20 na’a tau palani ke tau ngāue ai ‘i ‘Okatopa.

Ko e, ‘e Sea ko e ‘uhinga pe tokanga ‘a’aku ia hangē pe ko e fakamalanga ‘oku ou ‘osi fai ‘e au ia ‘i he lahi ko eni ‘etau ngāue he koe’uhi ko eni kuo ‘omai ‘a e lao ‘e 9 ke fai ki ai ha, he te mou folau ka mau puta fakataha ‘i he ...

<003>

Taimi: 1020-1025

Taniela Fusimālohi: ... Komiti Lao ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘e ‘i heni e Komiti ia pē ‘ikai e kau Mēmipa. He ‘oku ‘i ai pea mo e lao foki ‘e 6 na’e ngāue ki ai e Komiti Lao fekau’aki eni ia mo e Hia ko ē ki he Komipiuta ‘oku teuteu ke fakahū mai mo ia. Pea mo ‘emau ngāue ko ia na’e fai ko ē ki he Lao Fili, ‘oku ou tui ‘e maau mo e lipooti ke fakahū mai. Pea ‘oku kau ai ‘a e hono tafa’aki fakalao ‘o’ona ki hono monomono e Konisitūtone pea mo e Lao Fili. Ko u tui ‘e lahi ‘aupito ‘aupito e tālāngā ia ‘i he ngaahi toenga lao ko eni ‘oku faka, ‘oku toe.

Pea ‘ikai ke ngata ai Sea hangē pē ko e me’a ko ia na’a ku faka, feinga ke fakama'opo'opo pea na’a ku ‘osi ‘ave pē ki he 'Eiki Palēmia ‘a e lisi ‘o e ngaahi lipooti kuo tēpile’i ho Fale pea mo e ngaahi, ‘a ia te nau lava pē ‘o sio ‘o me’a ki ai, ko e hā e toenga lipooti ‘e 10 ko ē na’a ku talanoa ki ai ‘aneafi ki he ta’u fakapa’anga ko ia na’e toki ‘osi. Pea ‘oku toe foki mo e tau, mo e ngaahi lipooti ko ē ‘o e ta’u fakapa’anga 23/24.

Ko u tui Sea ko e lahi ia ‘o e ngāue ho Fale pea ko u tui au Sea ko e, ‘oku ou mahino’i pē ‘a e ngaahi folau Sea, ka ‘oku ou tui ‘oku tau *sacrifice* pe ‘oku tau hanga ‘o, tau tukulolo tautolu ia ke fai ‘a e ngaahi folau ka ko hotau fatongia ko ia ‘oku mahu’inga. Pea ‘oku tōmui ‘a e fai ‘etau taliui ‘i he me’a lahi koe’uhi pē ko e ‘uhinga ko eni ki he folau.

Fokotu’u ‘Eua 11 hoko atu Falé ‘aho 9 – 12 Tisemá ko e fetongi ngaahi ‘aho ‘ikai lele Falé ‘i ‘Okatopá

Sea nau, pea ‘oku ou sio hifo au ki he tohi māhina, ka ko e anga eni ‘eku fakakaukau ‘a’aku ia koe’uhi ko e ta’u ni eni. Kapau leva ‘oku tau feinga ke fetongi ‘a e ‘aho ‘e 12 pē 13 ko eni ‘oku ‘ikai ke tau Fale ai koe’uhi ko e ngaahi folau, pea fēfē ke tau hoko atu ‘i he ‘aho 09 - 12

ko ia 'o Tisema ka tau ma'a mo'oni 'i he ngaahi ngāue 'oku tau tonu ke tau fakahoko he ta'u ni. Ko e ta'u kaha'u Sea hangē ko ho'o me'a, ko e ta'u faingata'a ia he 'oku nounou ange.

Ka ko u tui Sea ko 'ene tu'u ko ia ki he kaha'u hangē ko e *benchmark report* ko ia 'oku 'omai tau sio ai 'oku ai e ngaahi me'a ai 'oku fekau'aki mo hono seti 'a e ngāue 'a e Fale. Na'a kuo taimi ā ke tau 'unu ki ha founa 'oku tonu ke toe maama ange ke 'oua 'e uesia 'e he ngaahi folau ia 'a e lele ho Fale. Lele pē ho Fale 'ou pea toki fai e ngaahi me'a.

'Oku ai e ngaahi Fale Alea ia ko e taimi ko ia 'oku lele ai honau Fale 'oku 'ikai ke toe fai ha folau ia 'a ha, tautefito ki he Hou'eiki Pule'anga. Ka 'oku ou manatu'i Sea 'i he ngaahi ta'u mai ko ē na'e 'i ai 'a e fakakaukau 'o pehē ke fokotu'u ā ha kau Tokoni Minisitā. Nau fai 'enautolu ia mo e kau *CEO* 'a e folau, kae nofo mai 'a e Hou'eiki Minisitā ia mo e kau Fakafongā ke fai 'etau pisinisi ko ia na'a tau pole ki ai ko e lele hotau Fale Alea.

Ka ko e hangē ko ia 'oku tau anga pē ki ai, 'e liliu ma'u pē ia koe'uhi ko hono uesia 'i he ngaahi folau ko eni. Ko u tui 'e 'i ai pē ngaahi folau ia 'e ni'ihi 'e ala toloi pē, ka 'oku tau hanga 'o maumau'i ai 'etau fuakava mo 'etau palōmesi 'e fai hotau fatongia ki he tukuingata.

Ko ia ko u fokotu'u atu Sea pē 'e fēfē. Tau hoko atu 'i he 'aho 9 ki he 'aho 12 'o Tisema ke tau fetongi 'aki 'a e ngaahi 'aho...

Tokanga Nōpele 'Eua ki hono alasi mafai Seá ke liliu Tohi Māhina Ngāue Fakaangaanga Falé

Lord Nuku: Sea ki'i fakatonutonu atu pē mu'a Sea. Ko u fakatonutonu atu koe'uhi ki he Fakafongā, 'oua te ne alasi e mafai 'oku 'i he Feitu'ú na. He ko e Feitu'ú na 'oku ai e mafai ko ē ke ke liliu pē 'e koe e 'asenita 'i he mafai 'o e Sea. Ka ko hono tuku nau ko ē 'o pehé ni ke mau fokotu'u atu 'oku 'ikai ke 'i ai hamau mafai 'o mautolu ia ke mau fokotu'u 'asenita ki he Fale Sea. Ko 'eku ki'i fakatonutonu pē ia, koe'uhi he ko e mafai ko eni ko ē 'a eni ko ē ki he 'asenita ko e mafai ko ia 'i he Tohi Tu'utu'uni ko e me'a pē ia 'a e Sea e Fale Alea.

Ka ko u tui ko 'ene hanga ko ia 'o 'omai ki heni ko u tui ko e palopalema ia ka ko e mafai ko ia 'oku 'i ai pē ia. Mālō Sea.

Vaea Taione: Tapu pē mo e Sea, tapu ...

Fakamahino 'Eiki Seá ko e Komiti 'Asenitá 'oku mafai ki he Tohi Māhina Ngāue Fakaangaanga Falé

'Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 8 ko u fie muimui atu pē ki he me'a ko ia 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'e 'Eua ki he Fakafongā 'Eua 11, 'oku 'i ai 'ene mo'oni. Ko e lipooti ko eni 'oku 'ikai ke fakahū mai ia ke tali 'e he Fale, 'oku hangē pē ia ha fakapā atu ke mou mea'i e me'a 'oku hoko. Ko e mafai ki heni 'i he lao 'oku 'i he Komiti 'Asenita 'a ia ko 'enau 'omai pē 'e mou, 'enautolu 'a 'enau ngāue ke mou me'a ki ai. 'A ia ko hono aofangatuku ko e me'a ko eni ke tau fakatokanga'i.

Ka neongo ia te u 'oatu 'a e tali ki he me'a ko ia 'oku ke tokanga ki ai. Na'e 'osi 'ohake pē eni ia 'e he Komiti 'Asenita 'a e 'aho 9-12, ka na'e tu'u faka'atā pē ia he *calendar* ke 'oua 'e fakamālohi'i tautolu ke tau fakataha. Ka 'o kapau 'e fiema'u 'e malava pē tau fakataha he 'aho 9 - 12 kapau 'oku fakafiemālie pē ia ki he Feitu'ú na 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea mālō ‘aupito ko e me’a pē ia na’a ku tokanga ki ai koe’uhi ko e lahi ‘etau ngāue kapau ko ia pea ko u fiamālie pē au he tali ko ia ...

<004>

Taimi: 1025-1030

Taniela Fusimālohi: ... ke talifaki mai uike ko ia.

'Eiki Sea: Na’e ‘osi lanu mata pē ia he fakataha pea toe to’o ka ko eni ‘oku ke fokotu’u mai ke toe tānaki ka na’e tu’u faka’atā pē ia koe’uhi ko e a’u ki Tisema mahalo ‘e kehe ongo e kau Fakafofonga pē te nau fie fakataha he ‘aho 9 pē ‘ikai. Ko e me’a ia ‘oku tu’u faka’atā ai he ‘oku mahino pē ko e uike ko ia ‘oku faingamālie pea ko e me’a pē Hou’eiki pē te nau fie hoko atu he uike ko ia pē ‘ikai.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e Sea na’e mei sai ange pē ho hanga ‘e koe ‘o valivali ke lanu tatau koe’uhi ke ‘oua te nau hola. Ko ‘ene ‘atā ‘a’ana ia ko ē te nau ‘osi fakakaukau’i pē nautolu he taimi ni e hola ka na ko hono ‘uhinga pē au ia na’e tonu ke valivali pulū ...

Vaea Taione: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē ‘a’aku ‘a ‘Eua 11 Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: ‘UHINGA ke me’a hifo pē, ke me’a hifo pē ki he komiti. ‘Oku ‘i ai ‘a e, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a e Palēmia mo e Tokoni Palēmia mei he Pule’anga mo ‘enau hanga ‘o lave’i e ngaahi taimi ko ē ‘oku nau folau ai pea mei he faha’i ko eni ko ē ‘a mautolu ‘oku me’a ai ‘a Tongatapu 5. Na’e tonu ke ‘uluaki fakapā ia ka Tongatapu 5 ‘o talaatu e ngaahi me’a ko ia kae ‘uhinga ka ko e, ko e, ko e lelei taha eni ko ē ‘oku fai he Pule’anga mo e Feitu’u na ki he polokalama ko eni. ‘UHINGA pē te tau toe lōloa tautolu he me’a ‘oku fokotu’u mai ki ai, kapau ‘oku ‘ikai ke lava ha me’a he lolotonga he ‘aho he lolotonga e, he pehepehē holo ‘a ‘Eua 11 mo 7, te tau fēfē leva he’etau me’a ko eni?

Taniela Fusimālohi: Ke ta’ofi mu’a ē he ‘oku talamai ia ko, ‘oku lea ia ‘oku me’a ia fekau’aki mo e Pule’anga ka ‘oku ‘ikai ko ha Fakafofonga ia ‘a e Pule’anga. Sea ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia kapau ko e ...

Vaea Taione: ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘a’aku Sea ko e ‘uhinga ‘a’aku ko ho’o ta’etoka’i ‘a e komiti ko eni ‘oku ‘i ai e Fakafofonga e Pule’anga mo e Fakafofonga ‘o tautolu mo e Fakafofonga Fale Alea mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō ‘Eua 11.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ...

'Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e

Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea Sea ko 'eku kole pē 'a'aku Sea, 'oku 'i ai 'eku 'eku tokanga ki he tu'unga 'oku 'i ai 'etau taimi tēpile mo e fakakaukau. Ko e fakakaukau ko ē 'oku 'omi 'e 'Eua 11 Sea 'oku 'i ai 'eku tokanga ki ai.

Ko u fokoutua pē 'o vakai'i 'etau taimi tēpile Sea mo e lipooti 'oku 'omai pē 'oku tonu ko ā 'a e me'a 'oku ou mamata ki ai 'i he fokotu'u 'i he peesi tolu ko e fakama'opo'opo e ngaahi fokotu'u. 'A ia fokotu'u 'e tolu ke tali, 'uluaki ke tali 'a e Lipooti Fika 2, ua ke tali 'a e ngaahi fakatonutonu, tolu ke tali 'a e Tohi Māhina Ngāue Fakaangaanga. 'A ia ko e 'omai ke tali Sea. Pea 'oku 'i ai 'etau tu'utu'uni ko e Tu'utu'uni kotoa pē 'a e Fale Alea pē ko e *Resolution* 'oku pau ke tali ko e *Resolution*.

Hoha'a Tongatapu 4 na'a fakavavekovi'i ngāue Falé 'o fakatatau ki he taimi tēpile kuo fokotu'u

Pea ko u tokanga atu ai Sea 'i he fokotu'u 'oku 'omai 'oku ou hoha'a pē mo au Sea na'a, na'a fakavave kovi'i ha ngāue 'o fakatatau ki he *timeframe* 'oku loka mai ko ē 'i heni. 'I he 'uhinga pē Sea makatu'unga 'i he ngaahi ngāue matu'aki mahu'inga mo mafatukituki 'oku kei toe he'etau ngāue kau ai e lao mo e *benchmark* 'oku 'omai Sea. Ko e makamaile eni ia kuo fokotu'u he Feitu'u na 'i he fonua ko 'eni pea 'oku 'aonga ia ke 'i ai ha taimi fe'unga mu'a ke fai ha ngāue ki ai.

'Oku fai atu ai e poupou ko e 'ikai ko ha tu'utu'uni atu ka ko e kole Sea na'a lava ke fakapapau'i pē 'e faka'atā 'a e 'aho 9 ki he 12 'o Tīsema 'o ka fiema'u 'a e Hou'eiki Sea, ko hono 'uhinga pē ke mahino 'a e faingamālie pea ka a'u ia kuo 'osi e ngāue 'oku mahino ia 'oku 'ikai ke fiema'u e taimi ko ia. Ka tau ongo'i pē 'oku faingamālie fakataimi ki he ngāue 'oku tēpile'i mai ki he Fale 'Eiki 'o e Feitu'u na. Sea ko e poupou ia 'oku 'oatu ki he fokotu'u 'oku 'omai 'e 'Eua 11 Sea fakatatau ki he taimi tēpile mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ma'u faingamālie. Tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e ki'i fakahoha'a atu pē ia ko e 'uhinga na'e loto e motu'a ni ia ke 'osi pē ia 'i Nōvema he ko e uike 'uluaki ia 'o Tīsema, ko e uike ia 'e fai ai e 'ū tānaki tu'unga 'a e 'ū 'apiako 'oku mei tānaki tu'unga he 'aho ki he 'aho ki he 'aho. 'A ia ko e tānaki tu'unga hangē pē 'oku mou mea'i 'a kimoutolu ko ena 'oku 'i ai 'enau fānau pea 'oku mou 'i he ngaahi kosilio 'a e 'ū ngaahi ako, ko e lele pē ko ē mei he 10:00 'o ta'ota'ofi pē ki he 2:00 pē ko e 3:00 efiāfi. Ka na'e faka, na'e me'a mai pē Sea ke tuku pehē ke 'ai pē na'a lava pē 'o, 'o fakaa'u ki ai. Ka ko e mo'oni ia ia 'oku mou 'osi mea'i pē ko e uike 'uluaki, uike ua ia 'o Tīsema ko e uike ia ko ē 'oku tau mo'ua taha ai 'a tautolu 'oku 'i ai 'etau fānau mo e fanga mokopuna ko e 'uhinga pē ko e ako ko ē 'a e fānau.

Pea ko e fakamatala pē 'e taha mahalo Sea 'oku tonu pē ke fakahoko pē ki he, he, he fai ko ē feme'a'aki 'oku tau fa'a nofo 'aki e *guideline* ko e uike 'e 15 he ta'u. Ko 'ene lele ko ē 'o a'u ki Tīsema toki fakatonutonu mai he Sea 'oku uike ia 'e 16, 17 ia. 'A ia 'oku tau 'ova pē tautolu ia he angamaheni ko ē 'o e 'aho 'oku tau fai ai 'a e feme'a'aki. Pea ko e, ko e me'a angamaheni pē ia. ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Eiki Palēmia: ... Ka ‘omai ha taimi lōloa ko e fao’i ai pe ia ‘a e feme’a’akí ia ‘o a’u ki he taimi lōloa. Pea kapau ‘oku ‘omai pe ha taimi fe’unga ‘e mahalo na’a ki’i fakavavevave ange ai. Pea ki’i pukepuke mai ‘a e feme’a’akí ko e ‘uhingá ke tau nofo pe ‘i hotau fatongia ‘i he ‘asenitá.

Ka ko e ki’i tokoni atu pe ia Sea ko e ‘uhingá pe ko Tisema kau ia he uike mo’ua ‘aupito kia kitautolu ko eni ‘oku ‘i ai ‘etau kaungā ki he ngaahi ‘apiako ‘oku lele ai e ‘ū tānaki tu’ungá Sea, mālō ‘aupito.

Fokotu’u Nōpele Fika 1 Ha’apaí ke tu’uma’u pē taimi tēpile fokotu’u mai he Komití

Lord Tu’iha’angana: Sea ko e ki’i tokoni nounou atu pē. Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tongá, mahu’inga ‘aupito e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ohaké, mahu’inga kātoa pe. Pea hangē pe ko e ngaahi me’a ko ē na’e fakahoko fakakaukau’i ‘e he komití pea ‘oku mo’oni foki ko e ‘uhingá he ‘oku, ko hono fakaleá ‘oku lahilahi, lahi ‘etau ngāué. ‘Oku toe ‘etau ‘asenitá, ngaahi ngāue he Komiti Kakató pea ko e ngaahi lao eni ‘oku tukuhifo, a’u atu ki he ngaahi komití.

Pea ko hono mo’oni ‘oku fiema’u ke tali, pea kapau leva ‘oku, pea ko e tafa’aki ‘e tahá ka toe matolo pe ia ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha me’a ia kae toki alea’i fakalelei. ‘A ia hangē pe ko e ngaahi fokotu’u ko ē ‘oku ‘oatú mo e me’a na’e fakakaukau’i ‘e he komití ‘Eiki Sea ‘uhingá he ko e meimei ke fakaofiofi pe ‘i he tāpuni mai ‘o ‘etau tohi mahina ko ē ‘Okatopá, ‘a eni ko ē na’e seti mai ke tau lele aí.

Pea hangē pe ‘oku mou mea’í ko e ma’u ‘a e motu’á ni foki na’e toe seti mai ‘etau tohi māhina ko eni ko ē na’e toki liliú. ‘Uhingá he ko e fakataha ‘i Sanualí, meimei ma’u mai e taimi tēpile ngaahi folau ‘a e Pule’angá, kongá lahi ‘o mahino ko ē ko ē ko ‘Okatopa ia te nau ‘i heni nautolu pe ia. ‘A ē ko ē na’e ‘ai ko ē ke lele kakato ko ē ‘a ‘Okatopá.

Ngaahi folau ‘a e Fale Aleá ‘oku toki ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘e ni’ihi ‘oku toki ha’u pe, ‘a e ngaahi me’a ‘e ni’ihi na’e a’u pe ‘o a’u mai toki a’u mai ki he mahina kuo ‘osí ki he tafa’aki ko ē mo e tafa’aki ko eni. ‘A ia leva na’e ‘i ai e ngaahi folau lahi, ‘a e folau pehē, ‘oku ‘i ai e fa’ahinga e tokolahi he tafa’aki ko ē tēpile ‘a e Kakaí mo e Hou’eiki Nōpele ‘i he ngaahi fakaafe faka-Fale Alea ia na’e toki mahino mai pe ia, ‘i he ngaahi fakaafe mai. Hangē ko e ngaahi fakaafe mei Siaina mo me’a ‘oku toki ‘omai pe ia, ‘o fai ai ko ē. Pea ko e laumālie ko ē ki’i liliu ko ē neongo ko e mahina femoumou’ekina e Novema mo Tisema. Ka ko ē ‘oku fokotu’u mai pe ‘a e ngaahi uike ko ē ke tau fakataha aí.

Ka ko e poini ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea, ‘a eni ko ē ‘oku laú. Ko e hā e ngaahi me’a ‘e lava hē, neongo ‘oku fiema’u ke tali kātoa ka ‘oku fie, hā e ngaahi me’a te tau lava hē. Pea ‘oku toe mahu’inga pe ia pea ‘oku, pea ka ‘ikai ke lava, ‘e toe lava pe ia ‘o matolo. ‘Oku ‘ikai ke fu’u ai ha, ki he ta’u fo’ou. Pea mou mea’i hifó ‘oku tuku pe ‘e he komití ‘a Sanuali mo e ngaahi, toe ngaahi, ko ē māhina femou’ekina pe mo ia. Ko e faka’osita’u, hoko mo e ngaahi uikelotu mo e ngaahi teuteu e hū ‘a e fānau ako mo e ngaahi ko ē, pea ko Fepuelí ko ena ‘oku seti mai ke tau kamata pe he uike 2 ko ā pe ko e uike 3 ‘o Fepuelí, uike ia ‘e 3. Pea mo e kau mai mo Ma’asi ko ená.

Pea ko ‘eku tuí ko e ngaahi taimi ia ‘oku ‘ikai ke fu’u fai ha folau pea kapau ‘oku a’u atu ‘etau ngāue ko eni ‘o matolo tau lele ‘i Fepueli ko ē pea a’u atu ‘oku te’eki ke me’a. He ‘oku ou ko

e laumālie ‘o e ngaahi toenga ngāue meí he ta’ú ni ‘etau ‘asenita mo e ngaahi lao ko ē, ‘oku tonu ke paasi kātoa ia kimu’a he’etau feme’a’aki he Patisetí pe ko e kongā lahi mo e ngaahi, pe ko e ngaahi me’a mahu’inga ko ía.

Ko ia tau ‘ai pe hē, ‘oku ‘i ai e ngaahi fatongia ka ko Fepueli ta’u fo’ou tau kamata pe ko ē aí ‘o lele’i ‘a Fepueli. Pea ko e uike ko ē ‘o Ma’así, a’u atu ki he ngaahi tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e ngāue mo e me’á, tau toe hoko atu pe ai mo tau, mahalo ko e kongā lahi e Falé te nau ‘i heni pē mo tau talitali ai ki natula, talitali afā, ko e mahina afā foki. Te tau lava pe ‘o toe lele mo Ma’asi ke lava ‘o mato’o atu ha ngaahi kongā lahi. Ko ia mo’oni pe ‘oku tau hoha’a kātoa ki he toe lahi ‘asenitá ka ‘oku fiema’u pe ia ke tali, ko hono mo’oní ‘oku fiema’u ke tali pea ka ‘ikai ke tali ka ‘oku tau ngata hē. ‘Oku toe fie, ka matolo ki hē ‘oku toe faka’ofa’ofa pe ia ka tau hanga ‘o feme’a’aki fakalelei ki ai.

Tu’u pe hē ‘aki ho’o me’á ka a’u atu ki Tisemá he uike ko ē ‘oku toe fu’u fiema’u e uike ko ē ‘oku fokotu’u mai he Fakafofonga ‘Eua pea ‘ai. Pe ka ‘ikai tau mohetolo ā ke tali e ta’ufo’ou pea hoko atu mo e ngaahi uike ha’amo, foki mai ‘i Fepueli, ‘ai ia. Peá ka a’u ‘o toe ‘ai mo Ma’asi ‘alu kātoa mo Ma’asi ta’u fo’ou kae ‘ai ke tokamālie mo e ngaahi me’a kotoa pe pea tau toki ...

<006>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu’iha’angana: ... *break* ai pea tau toki hū mai leva ki he ngāue lahi ko e Patiseti. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pē pe ‘e lava ‘o fai ha ki’i fehu’i ki he ‘Eiki Palēmia. ‘A ia ko e ‘uluaki ‘o e fehu’i ko e, ‘oku me’a mai foki ko e tānaki tu’unga, ka ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ia pe, ‘oku mahino foki ka au ko ‘ene ‘uhinga ki he tānaki tu’unga ko ē ‘u kolisi ko ē ‘a e Pule’anga mo e ‘univēsiti. Ka ko u fehu’i ‘a’aku ia pe ‘oku ‘ikai nai ke toe lava ‘o fekau pe Talēkita Ako pe ko e, kapau pe ko e ngaahi ako ko ē ‘i tahi pe lava pe ‘o tuku atu ki he kau Hou’eiki tauhi fonua ko ē ngaahi vāhenga ke nau fai e ngaahi tānaki tu’unga. He ko e ‘uhi ko e me’a ia ‘i tu’a ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Fale Alea ko e me’a faka-potungāue. Ka ko u tui ‘e Sea ko e fatongia ia ko ia ‘e lava pe ia ‘o tukuange atu ki ha taha ...

‘Eiki Palēmia: Ko e maumautaimi ko ē Sea ...

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e ‘uluaki ia ‘eku fehu’i.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku lōlōa ai ho Fale Sea. Ko e ‘u, nau ‘uhinga ‘eku fakalea ‘eku fakalea atu Fakafofonga nau pehē atu, ‘ia tautolu ‘oku ai ‘etau fānau mo ‘etau fanga mokopuna, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga tautolu ‘oku ai ‘etau potungāue. Ko au ia kou fie ‘alu au ia ‘ikai ko e ‘uhinga ko e Minisitā. Hei’ilo koe, ‘ai fakalelei pe fie hā mo e me’a ko ena.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘ikai ko e taumu’a ia ‘eku fehu’i he ko e ‘uhinga ko ē na’a ne ‘omai ‘e ia ko ia ‘e me’a ki he ngaahi tānaki tu’unga pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga pe ...

‘Eiki Palēmia: Kalake kātaki ‘ohake mu’a ‘etau lekooti pe ko e hā ‘eku me’a na’a ku tala atu. Nau pehē atu tautolu ‘oku ‘i ai ‘etau fānau mo ‘etau fanga mokopuna ko e uike mo’ua ia he ‘oku fai e tānaki tu’unga ai. Pea kapau ‘oku ‘ikai te ke fie me’a koe ki ha tānaki tu’unga ha’o

fānau me’a ia ‘a koe ka ko e me’a pe eni ia ‘oku ‘oatu’e au ia ‘oku mau fie ō mautolu ki he tānaki tu’unga ‘emau fānau.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ‘oku ou lave’i ‘e au ‘oku kei iiki ‘ene fanga ki’i fānau ‘oku nau kei ‘i he lautohi.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ko au ia ‘oku ‘ikai ke toe ai ha’aku fānau ‘a’aku ia he kolisi ‘oku nau lolotonga ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia tane’ine’i ‘oku ‘ikai ke ke mahino’i ‘e koe me’a ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ngāue kinautolu ia ‘i ‘Asitelēlia.

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito. Kapau ‘oku toe ai ha’o fehu’i pea ke ‘eke mai kae ‘uhinga kae tuku ho’o takatakai noa’ia holo mo e mole e taimi e Fale ni. ‘Osi e ‘aho kakato ‘e taha mo e konga ‘i he ‘etau talanoa ho me’a pe ‘a koe pea mo Tongatapu 7 na’e ‘ai. Na’e mei lava ai e ‘asenita, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ke tuku mu’a ‘ene tafulu’i ‘e ia au kae tali mai ‘eku fehu’i. Tukuange atu e ngaahi tānaki tu’unga e ngaahi vāhenga ke fai atu he ‘e kau Hou’eiki Nōpele ai ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ke ma’u atu ai ‘enau ki’i ...

‘Eiki Palēmia: ‘E mahino fakakū Sea ki he Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: Konga ngatu.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

‘Eiki Palēmia: ‘Eku pehē atu ko e ‘uhinga ‘eku ‘alu ‘a’aku ...

‘Eiki Sea: Kātaki pe ‘Eiki Palēmia, ‘Eua 11 na’a ku ‘osi fanongo au ki he tali e ‘Eiki Palēmia. Na’a ne me’a mai, kimoutolu ko ē ‘oku ‘i ai ho’omou fānau mo e fanga mokopuna. Ko hono fakalea ‘e taha kapau ‘oku ke mahu’inga ‘ia henau ako te mou me’a atu ki he ‘enau tānaki tu’unga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tokolahi ha fa’ahinga ia heni ‘oku kei tānaki tu’unga ‘enau, hei’ilo kia Tongatapu 5 mahalo na’a fie me’a mo ia ia. Ka ko e toenga ko eni Sea ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fakatonutonu pe, ko e ‘uhinga foki na’a ne me’a mai foki ia ‘oku ‘ikai ha ‘atamai ia ‘o e Hou’eiki Kapineti. Ko e hā ‘oku ke toe fiema’u ai ke mau ō mai ta’e’atamai ki ho feme’a’aki, ka ko e anga pe ia ‘a e fakahua Sea. Ka ko e me’a pe ko u fakahoko ange ki he, te u toe *repeat* atu pe. ‘Oku ai ‘etau fānau, ‘oku ai ‘etau kāinga, ‘oku ai ‘etau fanga

makapuna ‘oku tau fie ō ki he ‘aho mahu’inga ko ia. Toki fa’iteliha koe ho’o faitu’utu’uni kiате koe, ka ko e fakahā atu pe ‘emau tafa’aki ‘amautolu mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki’i fietokoni pe Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko ena kuo mahino mai mei he me’a ‘a e Hou’eiki Sea ‘oku ‘i ai pe taimi ‘e ‘atā *elastic* ‘a e taimi tēpile. Ka toki ai pe ha taimi pehē pea mau kole atu ko ena kuo me’a mai e Feitu’u na mo e Hou’eiki Komiti ‘oku ‘ata’atā ka mau toki fokotu’u atu pe kuo mahino ‘oku ‘ata’atā pe ka tau hoko atu mu’a Sea mālō Sea.

Pālōti tali Lipooti Fika 2/2024 e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenitā

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali e Lipooti e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita, fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Kapelieli Lanumata, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Vaea Taione, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 20.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he lipooti fakahā hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō, kimu’a pea tau hoko atu ki he toenga ‘etau ‘asenita. Ko u fie fakapapau’i pe koe’uhi ke mou mea’i Hou’eiki ‘etau, ‘a e tu’unga ko ē Lao pea mo ‘etau tu’utu’uni fekau’aki pea mo e taimi fakataha ‘a e Fale. Ko e huufi mo e tāpuni e Fale ko e ‘aho ko ia ‘i he’etau lao ko e me’a ia e ‘Eiki Palēmia pea mo e Sea ke na felotoi ‘o fokotu’u ki he ‘Ene ‘Afio pea toki fakapapau’i mai ‘aho huufi mo e tāpuni e Fale Alea.

Ko e taimi fakataha ko ē Fale ‘i he lolotonga ko eni ‘a e fakataha ko ē Fale ko e me’a ia ‘a e Sea. Ko e komiti ko eni ‘oku hangē ha ...

<007>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Sea: ... kumi fale’i e Sea mei he Pule’anga mo e Hou’eiki Fakafofonga ki he ngaahi ‘aho ko ē ‘oku nau fie fakataha ai. ‘A ia ‘oku hangē ‘etau tohi māhina ko ha ngaahi ‘aho kuo tau felotoi ‘a kimoutolu kau Fakafofonga mo e Hou’eiki Minisitā mo e ‘Eiki Palēmia mo e Sea ki he ngaahi ‘aho ko ē ‘oku mou fie fakataha ai. Neongo ia ‘e malava pe ke ui he Sea ke fakataha e Fale ‘i ha fa’ahinga taimi pe.

‘A ia ‘oku fakatokanga’i e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11 pehē foki ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia fekau’aki mo e ngaahi ‘aho ko ē ‘oku mou fokotu’u mai ‘i Tisema. Ka ko eni ‘oku tau ‘osi felotoi ki he ngaahi ‘aho ko ē ‘oku fakapapau’i ‘e he’etau lipooti. Ka toe ‘i ai ha ‘aho fakataha makehe ko e me’a ia ‘a’aku ke u fuatautau ‘i he taimi ko

ia kapau ‘oku tau a’u ki Tisema pe te tau fakataha pe ‘ikai. Ka ko u fakatokanga’i e me’a ‘oku mou tokanga ki ai, mālō Hou’eiki.

Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki hono Fakamaau’i ‘o e To’utupu 2024 & fakama’ala’ala

Ka tau hoko atu ki he Ngaahi Lao Fakaangaanga Fika 15/2024 Lao Fakaangaanga ‘a Tonga ki hono Fakamaau’i ‘o e To’utupu 2024. Kole atu ki he kalake, ‘Eiki Minisitā kātaki ‘o ‘omai ha fakamatala nounou miniti ‘e nima kimu’a pea tau lau ‘uluaki.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā e Kapineti. Fakatapu atu foki ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai.

‘Eiki Sea ko e Lao ko eni Fika 15 ko e Lao ia Fekau’aki mo e To’utupu ‘Eiki Sea. Na’e fai mai ‘a e ngaahi ngāue fekau’aki mo e me’a ko eni ‘i he ngaahi ta’u kimu’a mahalo pe ‘oku ‘ova ‘i he nima pe ono ke feinga’i ke lava ‘o sio ki ha founga ‘e lava ke afe’i ai ‘a e fānau ke ‘oua te nau a’u ki he tu’unga ke hopo pea ‘alu ki he Fakamaau’anga ‘o iku ai ki Tolitoli ‘o fefiohi ai mo e kau motua’itangata ‘o e ‘api ko ia.

Pea kuo lava e ngāue kuo foki mai e ngāue ko eni ‘a e *youth diversion* ki he potungāue pea ‘oku fakapa’anga pe ‘e he potungāue pea ko hono lao eni fekau’aki mo e to’utupu. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ke ‘ai mo e ngaahi lao ‘oku mamafa ange hono tautea ke kau ‘i he ‘ū me’a ko eni. Ko e ‘ū founga pe eni ia ‘e fai ai ‘a e, ‘a ia ‘oku makatu’unga ai ‘a e ngaahi fakatonutonu hifo ko ē ‘o e ngaahi lao hokohoko atu ‘Eiki Sea. Ko e feinga’i pe ke, ha founga ke ‘oua ‘e, ‘e lava pe ke fai e ngāue mo e to’utupu kae ‘ikai ke a’u ki he tu’unga ko ē ki he Fakamaau’anga ‘o iku ai ki he ‘api pōpula ‘Eiki Sea. ‘Ū founga ko eni ‘oku fai ia ‘i he ‘ū fonua ko ē ka ko ‘ene toki lava eni ke ‘i ai ha’atau Lao ki he To’utupu. Ko ia ‘oku fakahū mai ko eni Sea mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau ‘uluaki.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 15/2024

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA ‘A TONGA KI HONO FAKAMAAU’I ‘O E TO’UTUPU 2024

KO HA LAO FAKAANGAANGA KE FOKOTU’U ‘A E FA’UNGA KI HA FOUNGA FAKAMAAU’I ‘O E TO’UTUPU MA’A TONGA, ‘O ‘AVE ‘A E NI’IHI KEI SI’I MEI HE FAKAMAAU’ANGA HIA KE VAKAI KI HE MAUMAU LAO ‘A E KAKAI KEI SI’I HA NATULA ‘OKU TOTONU MO E NGAahi ME’A ‘OKU FELĀVE’I MO IA.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

KONGA 1- TALATEU

1 Hingoa nounou mo e Kamata ngāue'aki

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao 'a Tonga ki hono Fakamaau'i 'o e To'utupu 2024.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga 'a Tonga ki hono Fakamaau'i 'o e To'utupu 2024, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Kapelieli Lanumata, Veivoso Taka, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Vaea Taione ...

<003>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 15/2024 ki he Komiti Laó

'Eiki Sea: Ko ia ko u tu'utu'uni ai pē ke tukuhifo eni ki he Komiti Lao.

Tau hoko atu ki he Lao Fika 16/2024. 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e 'u lao ko ē hokohoko atu ki he Polisi mo e ngaahi me'a ko ia ko e fakatonutonu pē eni felāve'i mo e lao ko eni na'e toki tukuhifo ko ē ki he Komiti Lao Sea ko e *consequential amendments* pē ia ke fakatatau 'a e ngaahi lao. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia 'a ia ko e 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, *consequential* kātoa 'e 15?

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e kehe pē Sea 'a e Fakamaau 'Eke ko ē 'i he ..

'Eiki Sea: Lao Fika 22?

'Eiki Tokoni Palēmia: Pekia Fakafokifā pea mo e Lao Fakaangaanga ko ē ke Malu'i 'o e 'Initaneti. 'A ia ko e ongo lao ko ia 'oku kehe ia mei he 'u lao ko ē Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau lau 'uluaki Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Polisi Tonga 2024.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Fika 16/2024

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA 2) KI HE POLISI TONGA 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KE FAKATONUTONU ‘A E
LAO KI HE POLISI TONGA [VAHE 7]

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1 Hingoa nounou, ‘UHINGA’i lea mo e KAMATA ngāue’aki

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Polisi Tonga 2024.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Polisi Tonga 2024 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka, ‘Eiki, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Vaea Taione, His Serene Highness Pulinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Loto ki ai ‘a e toko 14.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

TUKUHIFO KI HE KOMITI LAO E LAO FAKAANGAANGA FIKA 16/2024

‘Eiki Sea: Tukahifo mo eni ki he Komiti Lao.

Tau hoko atu ki he Lao Fika 17/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Hia. Kalake ke lau ‘uluaki mai.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 17/2024

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA 2)
KI HE NGAACHI HIA 2024**

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KE FAKATONUTONU ‘A E
KUPU 26 ‘O E LAO KI HE NGAACHI HIA [VAHE 4]

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1 Hingoa nounou mo e ‘UHINGA’i lea

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Hia 2024.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia, (Fika 2) ki he Ngaahi Hiá, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā

Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Vaea Taione. Loto ki ai 'a e toko 12.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 17/2024 ki he Komiti Lao

'Eiki Sea: Tukuhifo mo eni ki he Komiti Lao. Kalake ke lau 'uluaki mai.

Lao Fika 18/2024 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki ko 'eku ki' i kole fakama'ala'ala pē ia 'a'aku Sea ki he Feitu'ú na koe'uhi ko e ngaahi liliu ko eni 'oku 'ikai ke fu'u lave'i fau ia 'e he motu'a ni 'a e fo'i liliu pē ko, hano lelei mo ha tōnounou 'a e Tefito'i Lao ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e liliu. Ke makatu'unga lelei ki he motu'a ni, 'a e 'uhinga 'oku fai ai e liliu ...

<004>

Taimi: 1050-1055

Lord Nuku: ... mei he tōnounou e Tefito'i Lao motu'a pea mo ha lelei he ko u tui au 'oku tonu ke 'omai ia ke mahino'i 'e he Fale Sea. Pea, he ko e, ko e 'omai ko eni ia 'oku hangē ko eni ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaahi Hia 'oku 'ikai ke fu'u mahino ia pē ko e hā e liliu ko ē ki he Tefito'i Lao ke ne hanga 'o 'o liliu e 'uhinga ko ē, ko ē, ko ē 'o e lao motu'a 'oku fai ai e liliu. Ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele na'e 'osi tufa atu pē naunau ko eni he uike kuo 'osi kapau te mou me'a ki he fakamatala fakalahi 'oku 'asi pē ai e, 'a e 'uhinga e ngaahi liliu pea hangē ko e fakamatala ko ia he kamata ko ē hono lau e 'ū Lao Fakaangaanga ko eni na'e me'a mai e 'Eiki Tokoni Palēmia 'a e 'uhinga e ngaahi liliu ko eni makatu'unga ia 'i hono feinga'i ke afe'i e to'utupu ke 'oua te nau uesia 'enau kaha'u 'i hano fakamaau'i kinautolu 'o hangē ha kakai lalahi.

Lord Nuku: Ko ia 'e Sea. Ko u tui 'Eiki Sea kātaki fakamolemole pē na'a ngali fakalōloa, hangē ko e 'ū me'a ko eni ko ē ki he to'utupu. Ko 'eku, ko 'eku fanongo 'a'aku ia ki ai 'oku faka'ofa'ofa ia ka 'oku mateuteu e fonua ke 'i ai ha pilīsone pea mo ha fa'ahinga me'angāue ke ngāue'aki ai ke fakamavahe'i e to'utupu mei he faihia ko ē? He ko u lave'i 'e au ia he ngaahi fonua ko ē 'oku 'i ai e ngaahi lao pehē 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi ...

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'oku mahino e me'a 'oku ke tokanga ki ai.

Lord Nuku: Ko ia.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ko e taimi eni ke fai e tipeiti, ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ko hono lau 'uluaki 'oku lau ta'etipeiti. 'O kapau 'oku mou loto ki ai pea mou fakahā 'aki ho'omou loto he taimi 'oku fai ai e pālōti.

Lord Nuku: Ko ia Sea kātaki fakamolemole pē. Ko e me’a ko ē nau ‘uhinga ki ai na’a ‘oku ‘i ai ha ngaahi fakatonutonu ia mo ha me’a ‘oku tonu ke pekia pē ia ‘i heni Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Kalake ko e Lao Fika 18/2024 ‘oku tau a’u ki ai?

Kalake Tēpile: Te’eki ai.

'Eiki Sea: Te’eki ai. Ko ia lau ‘uluaki mai e Lao Fika 18/2024, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 18/2024

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA 3) KI HE NGAahi HIA 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI HE NGAahi HIA [VAHE 4]

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1 Hingoa Nounou, ‘UHINGA’i lea mo e Kamata ngaue’aki

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia 2024.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fika 18/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaahi Hia, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 18/2024 ki he Komiti Laó

'Eiki Sea: Tukuhifo mo eni ki he Komiti Lao.

Tau hoko atu ki he Lao Fika 19/2024. Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamaau’anga Polisi. Kalake ke lau mai.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 19/2024

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA 2) KI HE FAKAMAAU’ANGA POLISI 2024.

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E
LAO KI HE FAKAMAAU’ANGA POLISI [VAHE 3]**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1 Hingoa nounou mo e Kamata ngāue’aki

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamaau’anga Polisi 2024.

Pālōti ‘o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 19/2024 ki he Komiti Laó

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki Lao Fika 19/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Fakamaau’anga Polisi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 14.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 19/2024 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke ai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea. ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Eiki Sea: ... Tukuhifo e Laó ki he Komiti Laó.

Lao Fakaangaanga Fika 20/2024

Lao Fika 20/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisa Kolo. Lau ‘uluaki.

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE
KAU ‘OFISA FAKAVAHEFONUA MO E KAU ‘OFISA
KOLO 2024**

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E
LAO KI HE KAU ‘OFISA FAKAVAHEFONUA MO E KAU ‘OFISA KOLO
[VAHE 8]**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1 Hingoa nounou, ‘UHINGA’i lea mo e Kamata ngaue’aki

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Kau 'ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2024.

Pāloti 'o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 20/2024 ki he Komiti Lao

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fika 20/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Koló, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Minisitā Pa'anga. Loto ki ai e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tukuhifo e lao ko ení ki he Komiti Lao. Lao Fika 21/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Lahi 2024. Kalaké ke lau 'uluaki.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Fika 21/2024

Kalake Tēpile: LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE FAKAMAAU'ANGA LAHI 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HE FAKAMAAU'ANGA LAHI [VAHE 3.16]

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1 Hingoa nounou, 'UHINGA'I LEA MO E KAMATA NGAUE'AKI

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Lahi 2024

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fika 21/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Lahi, fakahā mai ho nima.

Pāloti 'o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 21/2024 ki he Komiti Lao

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, loto ki ai e toko 16.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tukuhiho mo eni ki he Komiti Lao. Hou’eiki ko ‘etau taimí eni ke tau mālōlō mou me’a hake ...

Fehu’ia Tongatapu 4 totonu Komiti Laó ke faitu’utu’uni ki ha ngaahi lao ke ‘ave ki he kakai

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ‘a e Sea, fakamolemole ko e ki’i faka’osi atu pe. Sea ko hono tuku hifo ko ē ki he ‘u komiti, Komiti Laó ‘oku ‘i ai ko ā ha’anau totonu ke nau faitu’utu’uni ai ki ha ngaahi lao hē ke ‘ave ki he *public*. Hangē ko e me’a ‘a e Feitu’una kau ki he lao na’e foki mai ‘o ‘eke pe na’e ‘i ai ko ā ha *public consultations* Sea.

Ko hono ‘uhingá pe ko e me’a ‘oku tautonu ki he to’utupú ‘oku fō’ou foki. Na’a ‘i ai ha fiema’u ke *input* mai ‘a e kakai ai Sea pea ‘oku fekaukau’aki. Ko e ngaahi liliu ‘oku lahi ki he ngaahi laó, ko ‘eku ‘ai atu pe Sea he ko u fakasio he’etau Tu’utu’uni ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē na’a lava ke *accommodate* atu pe he tu’utu’uni ko eni hono tukuhiho Sea, mālō.

Tali ‘Eiki Seá ki he mafai Komiti Lao ke ‘ave ha lao ki he kakai

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tuku hake ‘etau Tohi Tu’utu’uni Kupu 131 (2). ‘A ia ‘oku pehé ni ‘a hono lau Hou’eiki, “Kuo pau ki he ‘Eiki Seá ke ne fakahū atu e Lao Fakaangaanga ki he Komiti fekau’aki mo e fatongia’aki ‘a hono sivi’i ‘a e taumu’a pea mo e fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e kakai ‘o e fonuá ki he Lao Fakaangaangá.” ‘A ia ko u tui mahalo ‘oku ‘osi mahino pe tu’utu’uni ki he komiti.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, ko e ‘uhingá pe na’e ‘eke ia ‘e he Sea ko ē ‘o e Komiti Laó na’e ‘ikai ke ‘oange ha fatongia pehē ka ‘oku ‘i ai pe he tu’utu’uni, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau mālōlō. ...

<006>

Taimi: 1130-1135

Satini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’o mou laumālie Hou’eiki, kole atu pe ki he kalake ke ‘ohake e Lao fika 22/2024 Lao Fakaangaanga ki he Fakamaau’anga ‘Eke ki ha Pekia Fakafokifā 2024.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 22/2024

Kalake Pule Le’ole’o: LAO FAKAANGAANGA KI HE FAKAMAAU ‘EKE KI HA PEKIA FAKAFOKIFĀ 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FOKOTU’U HA NGA AHI FOUNGA NGAUE MO E NGA AHI TU’UNGA MAHINO KI HONO FAKAHOKO ‘O HA FAKAMA AU ‘EKE ‘I HE HOKO ‘O HA PEKIA KUO MAHALO’I KEHE, ‘O FAKAPAPAU’I AI ‘A E NGAUE ‘ATA KI TU’A, TOTONU MO TALI UI ‘I HE NGAUE FAKATOTOLO, PEHE KI HE NGA AHI FOUNGA FELAVE’I KEHE

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē.

Hingoa nounou

‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ki he Fakama au ‘Eke ki ha Pekia Fakafokifā 2024.

Pālōti ‘o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 22/2024 ki he Komiti Lao e

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga ki he Fakama au’anga ‘Eke ki he Pekia Fakafokifā, fakahā mai ho nima.

Kalake Pule Le’ole’o: Loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Moale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *John Grattan* Vaea Taione, Fakafofonga ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu. Loto ki ai e toko 9.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Pule Le’ole’o: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai.

‘Eiki Sea: Mālō tukuhifo eni ki he lao, Komiti Lao.

Lao Fakaangaanga ki he Malu’i e ‘Initaneti mo e fakama’ala’ala

Hoko atu ki he Lao Fika 23/2024, Lao Fakaangaanga ki he Malu’i e ‘Initaneti. ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Kalake Pule Le’ole’o: Lao Fakaangaanga ki he ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma’u faingamālie tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e taumu’a foki ‘o e Lao Fakaangaanga ni ke faka’ai’ai e fakalakalaka e polokalama faka’elekitulōnika pe fakakomipiuta ‘a e Pule’anga mo e malu e ‘initaneti. ‘Oku fokotu’u he Lao Fakaangaanga ni ‘a e palani fakalao ‘oku ne pule’i ‘a e fatongia ‘o e va’a ngāue ki he ngaahi liliu faka’elekitulōnika ki hono palani mo fakalelei’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngāue ki he ngāue’aki ‘a e fakamatala mo e ngaahi tekinolosia fakafetu’utaki he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga.

‘Oku ne fokotu’u foki mo e palani fakalao ki hano fā’u e tu’utu’uni ngāue mo e tu’utu’uni ki he malu ‘o e ‘initaneti ‘o kau ai hono fokotu’u ‘a e poate fale’i ki he malu ‘o e ‘initaneti. Kau ai kau Mēmipa felāve’i ki tu’a pea mo e fakataautaha, ko e fokotu’u ‘o e CERT pe ko e va’a ko ia ko ē ki he me’a fakamalu ko e ko ē ‘o e fakakomipiuta. Ke fakahoko ‘a e ngaahi founga fakafonua ke tala, vahevahe fakamatala, fakalelei’i mo tali e ngaahi mo tali ‘a e ngaahi

fakamanamana ki he malu'i 'o e 'initaneti mo e vahe'i 'o e ngaahi naunau ngāue mahu'inga pē. Ko ia pe Sea ki'i taumu'a ki'i Lao Fakaangaanga ko eni Sea mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau 'uluaki mai 'a e Lao Fakaangaanga ki he Malu'i e 'Initaneti.

Lau 'uluaki Lao Fakangaanga Fika 23/2024

Kalake Tēpile: LAO FAKAANGAANGA KI HE MALU 'I HE 'INITANETI 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KI HONO FAKALELEI'I 'O E
NGAUE MALU 'I HE 'INITANETI 'I TONGA

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

KONGA 1 – TALATEU

1 Hingoa nounou mo e Kamata ngāue'aki

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Malu 'i he 'Initaneti 2024.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ki he Malu'i 'i he 'Initaneti, fakahā mai ho nima.

Pāloti 'o tali tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 23/2024 ki he Komiti Lao

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui ...

<007>

Taimi: 1135-1140

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione. 'Oku loto ki ai e toko 13.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

'Eiki Sea: Tukuhifo e lao ko eni ki he Komiti Lao.

Tau hoko atu leva Hou'eiki ki he Fakamatala Fakata'u. Fakamatala 'o e Fokotu'u Ngāue Fakapa'anga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'Aokosi 2024. Kole atu ki he kalake ke lau mai.

Fakamatala ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga – ‘Aokosi 2024

Kalake Tēpile: ‘Ulu’itohi pe ‘a e Minisitā Pa’anga.

‘Aho 08 ‘Okatopa 2024

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea

‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘o Tonga

NUKU’ALOFA.

‘Eiki Sea,

Fakamatala ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga ‘a e Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga – ‘Aokosi 2024

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Fakamatala ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga ‘o ‘Aokosi 2024, fakatatau ki he Kupu 50A (3) ‘o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga.

Faka’apa’apa atu

Fakamo’oni

Tiofilusi Tiueti

Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakamatala Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga – ‘Aokosi 2024

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga pehē ‘a e fakahoko atu pe ‘a e fakahū mai eni ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga ‘a e Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tonga mei ‘Aokosi 2024. Hangē pe ko ia ‘oku mea’i he Feitu’u na na’e fakahoko mai foki ‘a e fakamatala ‘i Fepueli 2024 pea na’e ‘i ai pe kole ke fakahū mai mo e fakamatala ko eni ke ‘oatu fakataha pe mo e ongo fakamatala ‘oku ‘i he lolotonga ‘i he Komiti Kakato he ‘aitemi 8.3.10 mo e 8.3.12 ke fai ai pe hono alea’i fakataha e fokotu’utu’u ngāue ko eni Sea. Pea ko e fokotu’u atu ia mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e lipooti ko eni hangē pe ko e feme’a’aki na’e ‘osi fakahoko he Fale ni. Ne faka’amu e Minisitā ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke alea’i fakataha pea mo e toenga e lipooti ‘e ua ‘oku lolotonga ‘i he komiti. Ko ia ‘oku loto ke tukuhifo e Fakamatala Fokotu’u Ngāue Fakapa’anga ‘Aokosi 2024 Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tonga ki he Komiti Kakato, fakahā mai ho nima.

Pālōti tukuhifo Komiti Kakatō e Fakamatala ‘o e Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga – ‘Aokosi 2024

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu

Eke, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tau hoko atu ki he Fakamatala Fakata'u e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24. Kalake ke lau mai.

Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Ateni Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024

Kalake Tēpile:

'Aho 30 Sepitema 2024.

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Fale Alea 'o Tonga

NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

Fakamatala Fakata'u 'o e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he ta'u Fakapa'anga 2023/2024

Fakatatau ki he Kupu 51(5) 'a e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga, 'oku ou faka'apa'apa atu ki he Feitu'u na mo fakahū atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023. Kātaki fakatokanga'i ange ko e tatau 'e 35 'o e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24.

Faka'apa'apa atu

Fakamo'oni

Linda S. Folaumoetu'i

'Ateni Seniale.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu atu ki he Hou'eiki ...

<003>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Tokoni Palēmia: ... Mēmipa e Fale. Ko e Lipooti Fakata'u pē ena 'a e 'ofisi ko eni 'o e 'Ateni Seniale mei he ta'u fakapa'anga 2023 - 2024. Ko 'ene maau ena pea kuo fakahū mai 'o tuku atu ki he Feitu'ú na mo e Falé 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

**Kole Tongatapu 4 tukuhifo ki he Komiti Kakatō Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi
‘Ateni Senialé ki he Ta’u Fakapa’anga 2023/2024**

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Ko e kole atu pē 'Eiki Sea pē ‘e lava tukuhifo ki he Kōmiti Kakato makatu'unga he peesi 49, 50 ‘o e ngaahi pole 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti, ko ia ‘oku loto ke tukuhifo e lipooti ko eni ki he Kōmiti Kakato fakahā mai ho nima.

**Pālōti tali tukuhifo ki he Komiti Kakatō Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni
Senialé ki he Ta’u Fakapa’anga 2023/2024**

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa pea mo Vaea Taione. Loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tau hoko atu ki he fika 7.1 ‘o ‘etau ‘asenita Lipooti Fika 7/2024 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu & Monū'ia ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2024. Kalake ke lau mai.

Lipooti Fika 7/2024 Komiti Ngaahi Totonu & Monū'ia ‘a e Fale Aleá

Kalake Tēpile:

‘Aho 03 ‘Okatopa, 2024

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

**Lipooti Fika 7/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia ‘o e Fale
Alea fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2024**

Ko u faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na e Lipooti Fika 7/2024 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia ‘a e Fale Alea.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e ngāue ‘a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 2/2024

Faka'apa'apa atu

**Lord Tu'ivakanō
Sea**

Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea

Talateu & Fakamā'opo'opo Lipooti Fika 7 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau mai e talateu pehē foki ki he fakama'opo'opo.

Kalake Tēpile: Fakahoko atu 'i he peesi 2.

Talateu

1. 'Oku fakahoko atu 'i he Lipooti ni 'a e Ola 'o e Ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (Kōmiti) fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2024.
2. 'I he 'aho 26 'o Fepueli, 2024 na'e fakahū mai 'e he Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili Tongatapu 7 – Hon. Piveni Piukala mo e Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili Tongatapu 10 Hon. Kapelieli Lanumata 'a e tohi tangi 'o lesisita ko e Tohi Tangi Fika 2/2024. Na'e tukupū ai 'a e tohi tangi 'e he Sea 'o e Fale Alea 'i he 'aho tatau ki he Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea ke fakahoko 'a e ngāue angamaheni 'a e Komiti ki hono vakai'i 'a e ngaahi tohi tangi kotoa pē 'oku fakahū ki he Fale Alea 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni.

Ko e kaveinga 'o e tangi 'oku fekau'aki pea mo e tangi ki he ta'efalala'anga 'a e fua fatongia 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga (*Tonga Power Limited*). 'Oku ai 'a e ngaahi tangi 'e 8 'i he tohi tangi pea na'e fakamo'oni hingoa mai ki ai 'a e toko 32.

Ngaahi tangi 'e 8 'i he tohi tangi:

- i. Fakalelei'i mu'a 'a hono fakalele 'a e kautaha ni 'i hano fakafo'ou 'a e Poate mo e kau taki ma'olunga he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (*TPL*) makatu'unga mei he 'ikai ha'anau lukuluku fakakaukau mei ha taukei (*expertise/contribute*) 'i he mala'e 'o e 'uhila ki ha fekau'aki mo e fakalalakala 'o e kautaha ni. Pea 'oku hā fua foki 'i he ngaahi ola 'oku hoko ka ko e me'a fakaloloma taha ko e si'i inu 'a hono mamahi 'e he kakai 'o e fonua.
 - ii. Totongi huhu'i 'a e pa'anga na'e tānaki 'i he founa hala.
 - iii. Fakatotolo'i ha ngaahi ngāue hala kuo fakahoko.
 - iv. Faka'atā 'a e ngaahi fakamatala tohi fakapulipuli.
 - v. Kaniseli 'a e Komisoni 'Uhila (*Electricity Commission*).
 - vi. Ta'ofi fakataimi hono ngāue'aki 'a e ivi kuo tuku mai mei he ivi la'aa (*solar power*).
 - vii. Fakafo'ou 'a e ngaahi lakanga ma'olunga 'o e Kautaha 'Uhila 'a Tonga mo e Poate 'Uhila 'a Tonga.
 - viii. 'Eke huhu'i 'a e ngaahi maumau ki he ngaahi naunau 'uhila 'a e kakai.
3. Na'e fakahoko ai 'e he Komiti 'a hono fatongia angamaheni ko hono vakai'i (*screen*) 'o e tohi tangi ke fakapapau'i 'oku faipau ki he ngaahi tu'utu'uni. Na'e fengāue'aki ai 'a e Komiti mo e ...

Taimi: 1145-1150

Kalake Tēpile: ...

ni'ihi na'a nau fatu 'a e tohi tangi ke fakapapau'i 'oku faipau mo e Tohi Tu'utu'uni. Na'e fokotu'u atu 'e he Komiti 'a e ngaahi ngāue ke fakalelei'i 'a e tohi tangi koe'uhí ke faipau mo e Tohi Tu'utu'uni pea na'e fakahū mai ia ko e Tohi Tangi Fika2B/2024 mo e Fika C/2024.

Ngāue 'a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 2/2024.

Tohi Tangi Fika 2.

4. 'I hono vakai'i 'e he komiti 'a e tohi tangi 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga (Tohi Tu'utu'uni), na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'i hono fakalukufua 'oku faipau 'a e tohi tangi ki he Tohi Tu'utu'uni tukukehe ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni.

Tēpile 1: Ngaahi tu'utu'uni 'oku 'ikai faipau ki he Tohi Tangi Fika 2/2024.

Tu'utu'uni 'i he Tohi Tu'utu'uni: Tu'utu'uni 122 (1)(b)(iv). Ko e tohi tangi kotoa pē kuo pau ke fakahū 'e ha Mēmipa 'a ia kuopau ke fakapapau'i 'oku fakalea 'i he lea 'ikai fakatupu'ita.

Tu'unga 'oku 'ikai faipau: Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea 'oku malava ke pehē 'oku fakatupu'ita pea na'e 'i ai 'a e fokotu'u ke liliu 'a e ngaahi lea ni 'o fakalea ke toe fakamatāpule ange.

Tu'utu'uni 123 (2a): Kuopau ki he 'Eiki Sea ke tu'utu'uni ki ha tohi tangi pē 'oku felāve'i mo e ngāue 'a e Fale Alea.

Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fale Alea ke ne tali hangatonu mo fakahoko 'a e ngaahi tohi tangi 'i he tohi tangi. Neongo ia na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'oku lolotonga 'i ai 'a e Komiti Fili 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Totongi 'Uhila 'a ia ko hono talafatongia 'oku 'i ai 'ene felāve'i tonu mo e ...

'Eiki Sea: Kalake kātaki 'o hiki hake ange ki he kupu fika 5 mei he peesi 4 'o lau mei ai, 'osi mahino e ngaahi tu'utu'uni ia ko eni ki he Hou'eiki.

Kalake Tēpile:

5. Na'e fakatokanga'i he komiti na'e 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni na'e 'ikai ke faipau ki he Tohi Tu'utu'uni pea na'e tu'utu'uni ai 'a e komiti ke fakafoki 'a e tohi tangi ki he ni'ihi na'a nau fatu fakataha mo e ngaahi fokotu'u ke fakalelei'i koe'uhí ke fakapapau'i 'oku muimui ki he Tohi Tu'utu'uni mo fakatatau ki he ngaahi founa ngāue kuo ngāue'aki mai 'e he komiti kimu'a.

Tohi Tangi Fika 2A/2024.

6. 'I hono toe fakahū mai 'a e Tohi Tangi Fika 2A/2024 'e he Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 10 Hon. Kapelieli Lanumata 'i he 'aho 22 'o Ma'asi 2024, na'e fakakakato

‘e he kau fatu tohi tangi ‘a e kongā lahi ‘o e ngaahi fakalelei na’e fokotu’u atu ‘e he komiti. Neongo ia na’e fakatokanga’i ‘e he komiti na’e kei ‘i ai pē ‘a e ngaahi fokotu’u ‘e ni’ihi na’e te’eki ke fakakakato ‘i he’ene fekau’aki mo e Tu’utu’uni 21 mo e 122 (1)(b)(iv). Makatu’unga ‘i he mahu’inga’ia ‘a e komiti ‘i he tu’unga faipau ‘a e tohi tangi mo e Tohi Tu’utu’uni na’e toe tu’utu’uni ai ke fakafoki ‘a e Tohi Tangi Fika 2A/2024 mo e fokotu’u ke fakalelei’i pea toe fakahū mai.

Tohi Tangi Fika 2B/2024.

7. ‘Aho 16 ‘o ‘Epeleli 2024 na’e toe fakahū mai ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 10 Hon. Kapelieli Lanumata, Tohi Tangi Fika 2B/2024 pea kuo fakakakato kotoa ‘a e ngaahi fokotu’u mei he komiti ke fakalelei’i ‘a e tohi tangi. Ka na’e fakatokanga’i ai ‘e he komiti na’e ‘ikai toe hā mai ‘a e ngaahi fakamatala fakanounou ‘o e ngaahi tangi (*prayers*)’i ‘olunga ‘i he peesi fakamo’oni kotoa pē ‘o ‘ikai faipau ai mo e Tu’utu’uni 121(d). Na’e tu’utu’uni ai ‘a e komiti ke fakafoki ki he ni’ihi na’a nau fakahū mai ‘a e tohi tangi mo e fokotu’u atu ke fakalelei’i koe’uhí ke faipau mo e Tu’utu’uni 121(d).

Tohi Tangi Fika 2C/2024.

8. ‘I hono toe fakahū mai ‘a e Tohi Tangi Fika 2C/2024 ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 10 Hon. Kapelieli Lanumata ‘aho 28 ‘o ‘Aokosi 2024. Na’e vakai ‘a e komiti kuo faipau ‘a e tohi tangi mo e Tohi Tu’utu’uni.

Fakamā’opo’opo.

9. Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e komiti ki he Tohi Tangi Fika 2C/2024. Pea ‘oku faipau ki he Tohi Tu’utu’uni. ‘Oku fokotu’u atu ai:
 - i) Ke tali ‘a e Lipooti Fika 7/2024 ‘a e Komiti ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.
 - ii) Ke lau ‘a e Tohi Tangi Fika 2C ‘i Fale Alea.
 - iii) Ke fakatokanga’i ‘e he Fale Alea ko e tohi tangi ko eni ‘oku felāve’i tonu ia mo e talafatongia ‘o e Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila pea ke fakahoko ha tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ke fakakau atu ‘a e ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Kalake Tepile: ... monū’ia mo e talafatongia ‘o e Komiti Fili fekau’aki mo e totongi ‘uhilá pea ke fakahoko ha tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá ke fakakau atu ‘a e tohi tangi ko ení ‘i he ngāue ‘a e Komiti Fili.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Tongatapú, ka ko e Sea ki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia e Falé ni.

Fakama’ala’ala Sea Komiti he Lipooti Fika 7/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Lord Tu’ivakanō: Tapu pe mo e Feitu’u na Sea, Sea kuo kakato e ngāue ‘a e Falé ni kae hangē

pe ko ē ko e fokotu'u kuo tuku maí pea 'oku kole atu pe ko ē na'e tuku atu ko ē ki he Falé ke fai ha'o tu'utu'uni pea mo e Falé he koe'uhí he 'oku mahino na'e 'osi 'i ai e Komiti Fili ke ngāue ki he fekau'aki pea mo e 'uhilá. Ka ko u tui kapau 'e 'oatu fakataha pe he me'a ko ení ke fakataha'i mai mo e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku 'ohake 'i he Komiti Filí pea toki fakahū mai ki he Falé ni Sea. Ka 'oku tuku atu pe ki he Feitu'u na mo e Falé ke fai ha'amou tu'utu'uni. Ka ko e fokotu'u atu pe ena e fo'i 3 ko ená.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u 'oku 2:

- i. 'uluakí ke tali e līpooti e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu Fale Aleá,
- ii. ke tau lau e tohi tangí.
- iii. 'oku fakatokanga'i mai pe 'e he komiti 'oku 'i ai e komiti fekau'aki pea mo e ngāue ko ení ke tukuhifo ki ai e tokanga 'a e tohi tangí. Tongatapu 10.

Tokanga Tongatapu 10 ki he fu'u mā'uloloa ngāue komiti ki he ngaahi tohi tangi

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Fakamālō au ki he komiti he ngāue lahi kuo fakahokó, faifaiange pea a'utaki mai e tangi ko ení ki he Fale 'Eikí ni 'a e Feitu'u na Sea. He ko e hangē pe 'oku mea'i 'e he Feitu'u na ko e talu eni mei Fepueli pea ko e lava eni e māhina 'e 8 'oku faifaiangé kuo, mahino pe kiate au na'e 'i ai 'a e ngaahi tōnounou 'i he fakatu'utu'uni ngāue. Hangē pe ko ē 'oku mea'i 'e he Feitu'u na 'e ki'i natula kehe foki e tohi tangi ko ení meí he ngaahi tohi tangi na'e fai e feme'a'aki ai kimu'a hangē ko e tohi tangi pea meí he kāinga 'o Ha'apai 13 fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue ke fakakakato 'i he langa tokoní.

Ko e ngaahi tangi ko eni 'e 8 kuo 'omai pea meí he toko uongofulu ma taha ko eni 'oku nau fakafofonga'i mai e toko lauafe e kakai e fonuá 'oku kei tu'u tatau pe ngaahi fiema'u ko iá, 'a e ngaahi palopalema na'a nau tofanga ai pea oku tau lolotonga tofanga ai pea 'e kei tofanga ai pe kakai e fonuá a'u ki he kaha'ú. Ko e mahino pe kiate au Sea 'oku 'i ai e komiti, Komiti Fili 'oku nau ngāue atu ki he ngaahi 'isiu ko eni ko ē fekau'aki pea mo e palopalema he 'uhilá.

Ko e tokanga 'a e motu'á ni 'oku fu'u mā'uloloa ngāue komiti ko ení pea na'e 'osi 'i ai 'a e fiema'u pea meí he Feitu'u na pea mo e Falé ha ngaahi me'a ke nau ō fakalelei'i mai tautefito ki he ngaahi fakamatala pea 'oku kei lolongo mai ai e ngāue komiti ko ení. Ko e fakakaukau pe motu'á ni pe 'e lava 'o ki'i fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakató ke fai ha feme'a'aki ai. 'Oku 'i ai pe ngaahi 'isiu lahi 'oku totonu ke fai e feme'a'aki ai pea toki meí ai leva pe ko e hā ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na 'e Sea. Ka ko 'eku manavasi'i hono toe 'ave e ngāue ko eni ki he komiti he 'oku lolotonga 'i ai e ngāue 'oku lolotonga fakatatali e ngāue e Falé ki he ngāue e komiti ko ení. Pea 'oku lolotonga fakatatali mai ki ai e kakai fonuá, tautefito ki he palopalema ko eni 'i he Poate 'Uhilá. Ko e kole pe ia meí he motu'á ni Sea.

'Eiki Sea: Faka'apa'apa pe ki he fokotu'ú Tongatapu 10 ka ko e 'uluakí te tau kamata he līpootí pe te tau tali e līpooti e komiti. Uá, kapau te tau tali e līpooti e komiti te tau 'uluaki lau leva 'a e tohi tangí 'i he Fale Aleá kimu'a pea tau toki ngāue ki ai. 'A ia ko e me'a 'oku mu'omu'á Hou'eiki te tau tali e līpooti ko ení pe 'ikai.

Kapelieli Lanumata: Poupou atu, fokotu'u atu ke tali e līpooti 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti

‘Eiki Palēmia: Kole atu Sea ke ke ki’i fakama’ala’ala mai pe, na’e fokotu’u foki ‘e he Nōpele ko ena ‘o Tongatapu ke ‘ai fakataha. Ko e ‘uhingá ia ke ‘ave ki he Komiti Kakató ke fakataha’i pea mo e 8. he līpootí ko eni ko u sio hifo he fakamatala ‘a e Komiti Kakató he’ enau ‘asenitá ‘oku ‘asi ai ‘a e līpooti ko eni pe ‘e ‘ai ‘o feme’a’aki fakataha.

‘Eiki Sea: Te’eki ai ke tau a’u ki ai ‘Eiki Palēmia, ko ‘etau pāloti’i pe eni e ngāue komiti. Tau tali ‘enau ngaahi fakatonutonu mo ‘enau fale’i ki he fekau’aki pea mo e tohi tangí. Pea uá ke tau lau e tohi tangí. ‘A ia ko ‘etau a’u pe ko ē ki he tu’unga ‘oku ‘osi lau e tohi tangí pea tau ngāue leva ki ai pe ko e fē feitu’u ‘e ‘ave ki ai. He ‘e makatu’unga ‘etau ngāué hili hono lau e tohi tangí pe te tau tali pe ko ‘etau tuku hifo pe ...

<006>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Sea: ... pe ko e hā ‘etau ngāue ‘e fai ki ai. Ka ko e ‘uluakí tau pāloti’i e lipooti ‘a ia ‘oku ne fokotu’u mai ke tau lau.

‘Eiki Palēmia: He ko ia Sea na’e ‘ai pe ke ‘ai atu ko e ‘uhinga pe ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e ai ke ta’efielau ka ko e ‘uhinga foki ko e kātoa e me’a ko eni ia ‘i he ‘ilo vaivai e motu’a ni ‘oku kau ia he me’a ko ē na’a tau ‘ave fakafatongia’i ‘aki e Komiti ko ē ‘a e lipooti. ‘Okapau ‘oku pehē pe ke toe lau tu’o 2 ‘oku sai pe ia Sea mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Sea, kātaki pe tu’u tu’o 2, koe’uhi ko e, ko e fatongia kotoa pe ia ke lau he ko e fatongia ia e Komiti ko eni na’e fokotu’u mai ke lau e me’a ko ia. Ko e toki me’a ia ‘a e Fale ke mou toki, pe te mou tali he koe’uhi he ko e me’a tatau pe ‘e alea’i. Kapau ‘e alea’i ‘e toe alea’i pe mo e me’a ko ē ‘e ‘omai. Ka ‘oku ‘ikai ke totonu ke fai ha *repetition* hano toutou alea’i ‘a e me’a ko ē, ‘a e kaveinga ko eni ‘oku tonu pe ke fakataha ke mā’opo’opo, ko ia pe Sea.

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea ko e Kupu 3 ko ‘eni ‘i lalo ko eni ‘osi ‘asi pe ia ai, ke fakahoko ha tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ke fakakau ‘a e tohi tangi ki he Komiti Fili. ‘A ia kapau te tau tali ‘e tali e fo’i 3 ‘osi ‘otometiki pe ‘alu ki ‘olunga.

‘Eiki Sea: ‘Ikai Ha’apai 12, kapau te ke lau e kimu’a ‘a e loma fika 3 ke fakatokanga’i he Fale, ‘a ia ko ‘etau fakatokanga’i ‘oku lolotonga ai e ngāue lolotonga fekau’aki mo e kaveinga tatau ‘i he Komiti Fili. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i ‘a’ana mo e me’a ‘oku tau tali, ko ‘etau pāloti ke tali e lipooti pea mo tali ke lau.

‘Oku ‘i ai e totonu faka-Konisitūtone e kakai ke ‘omai ‘enau ngaahi tangi ki he Fale Alea pea ko eni kuo ‘osi tali he Komiti ko ē ‘oku ne hanga ‘o veti ‘a e tohi tangi pea ko eni ‘oku fakahū mai ki he Fale ke lau. Pau ke tau tali e fokotu’u ke lau, ‘osi ko ē hono lau pea tau toki feme’a’aki leva ki he feitu’u ‘e ‘ave ki ai kuo tau ‘osi fakatokanga’i e me’a ‘oku ‘omai ‘e he Komiti.

Pāloti tali Fokotu’u Komiti Ngaahi Totonu Fale Aleá ke lau Tohi Tangi Fika 2C/2024

Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti ‘i he ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai ‘e he komiti, Tumu’aki e Ngaahi Totonu Fale. Ko ia ‘oku loto ki he lipooti ko eni fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 20.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

‘Eiki Sea: ‘I he ‘ene pehē tau hoko hake leva ki he fakalahi fika 1 Tohi Tangi Fika 2C/2024. Kalake ke lau mai e tohi tangi.

Tohi Tangi Fika 2C/2024

Kalake Tēpile:

26 ‘o Fepueli 2024

Nōpele Fakafanua
‘Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa

‘Eiki Sea,

Kaveinga: Ta’efalala’anga e fuafatongia Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga

Puipuitu’a

‘Oku mau tomu’a tuku ha fakafetai’i ki he ‘Otua mafimafi ‘i he ‘ene fakalaumālie lelei ‘a e Feitu’u na pea ‘oku mau matu’aki faka’apa’apa mo’oni mo fakahoko atu ‘a ‘emau tangi. Talu mei he fakaakeake ‘i he maumau na’e fakahoko ‘e he mo’unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha’apai ‘i he kongā ki mu’a ‘o e ta’u 2022 mo e ta’efakafiemālie ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga, Tonga *Power Limited (TPL)* pea ‘oku fakautuutu ke toe kovi ange. Hili ange ‘emau ngaahi lāunga fekau’aki mo e tōnounou ‘enau fakahoko fatongia mo e ‘ikai pe ke ‘omai ha tali ‘oku fakafiemālie. ‘Oku mafatukituki kiate kimautolu kau ma’u ‘uhila ‘a e palopalema ‘oku hoko he ‘oku uesia ai ‘emau mo’ui.

1. Tukuaki’i

Koe’uhi ko e kehekehe ‘a e natula ‘o e palopalema ‘oku mau fehangahangai mo ia fekau’aki mo e fakahoko fatongia ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga (*TPL*) ‘oku ‘oatu ai ‘emau ngaahi tukuaki’i ‘oku ha atu ‘i lalo.

1. Ta’efakafiemālie ki he ngaahi tohi mo’ua ‘uhila

Ta’e fiemālie ki he ngaahi tohi mo’ua ‘uhila

- a. 'Oku hā mahino foki 'i he ngaahi fakamatala faka'ofisiale mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (TPL) na'e hili e pā 'a e mo'ungaafi na'e hā mai ha ngaahi fakamatala ta'efalala'anga mo'oni 'o 'ikai ha fakamo'oni pau ke fakatonuhia'i 'aki 'a e ngaahi hiki fakavalevale 'o e ngaahi totongi mo'ua 'uhila kuo hilifaki mai ...

<007>

Taimi: 1200-1205

Kalake Tēpile: ... ki he kakai 'o e fonua.

- b. Na'e hā mai mei he ngaahi fakamatala mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (TPL) na'e uesia 'a e mita 'uhila (*smart meter*) makatu'unga mei he pā ko ia mei he mo'ungaafi 'o hoko ai 'a e sipaiki (*spike*) 'o ne uesia ai 'a e mita.
- c. Na'e hā mei he'enua ngaahi fakamatala 'a hono fika'i faka'avalisi (*average*) 'o e mita na'e 'ikai ha'ane felāve'i mo e Tu'utu'uni 'a e Lao 'Uhila (*Electricity Act*) ki hano faka'atā ke fika'i faka'avalisi ha mita 'oku maumau.
- d. *Electricity Act: 31 Sivi 'o e ngaahi mita.*
- Kapau 'oku pehē 'e ha taha ma'u 'uhila 'oku hala 'a e lau 'a 'ene mita, 'e fakahā leva ia ki he komiti fakataha mo hono totongi 'o ha tipositi \$1 'e he ma'u 'uhila pea 'e hanga leva 'e he komiti 'o sivi 'a e mita ko ia pea fakahā 'a e tohi sivi 'o e mita ki he tokotaha ma'u 'uhila ke ne 'ilo'i 'a e anga 'o e sivi. Kapau 'oku hala 'a e mita 'aki 'a e peseti 'e 2.5 'e toe fakafoki 'a e tipositi \$1 ki he ma'u 'uhila pea 'e hanga 'e he komiti 'o fakatonutonu 'a e mo'ua faka'osi 'a e tokotaha ma'u 'uhila kimu'a 'i he'ene fakahā ki he komiti pea mo e ngaahi tohi mo'ua ka hoko mai. Kapau 'oku lolotonga maumau ha mita 'i he taimi 'oku kei ngāue'aki ai, 'e fakafuofua leva 'a e totongi mei he fakafuofua 'a e pule ki he lahi 'o e 'uhila kuo ngāue'aki 'i he taimi ko ia.
- e. Na'e kamata ke hoha'a mo lāunga 'a e kakai e fonua ki he ngaahi tohi mo'ua kuo hilifaki ange kiate kinautolu. Na'e mahino 'aupito 'a e fu'u fakavalevale mo kehekehe lahi mo e ngaahi totongi 'uhila angamaheni. Na'e 'ikai felāve'i ofi 'eni mo e ngaahi natula totonu ke fakahoko'aki 'a hono fika'i, fika faka'avalisi 'o ha mita kuo maumau ke makatu'unga 'i ha mo'ua 'uhila kuo lau 'i ha mahina 'e tolu kimu'a, ka na'e 'ikai ha toe fakamatala fakaikiiki ki ai mei he TPL.
- f. Na'e hili ha ngaahi mahina mo e fakautuutu ke toe lahiange e lāunga ki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (TPL) kuo nau toe 'asi mai 'o fakafoki 'a 'enua tukuaki'i na'e 'ikai ke 'i ai ha sipaiki (*spike*) pe uesia 'a e mita 'uhila ka nau tafoki hake 'o tukuaki'i na'e tali pe 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi naunau 'uhila 'i 'api (*home appliances*) makatu'unga mei he fakataputapui (*lockdown*) 'o e Koviti-19.
- g. Na'e makatu'unga eni he 'alu ke toe mālohiange 'a e lāunga 'a e kakai 'o e fonua ki he fu'u hiki fakavalevale ko ia 'a e mo'ua 'uhila pea na'e 'ikai ha toe me'a ke ne toe malu'i pe hūfanga ki ai 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga (TPL) ko e mita pe. 'Oku fakamo'oni ki ai 'a e tokotaha he fonua ni ki he taimi 'e fai atu ai 'a e lāunga ki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (TPL) pea ko e talí ko e me'a pe ia 'oku lau 'e he mita.

Na'e hā mai foki 'a e Sea 'o e Poate Kautaha 'Uhila 'a Tonga (*TPL*) 'o kole fakamolemole ki he kakai 'o e fonua makatu'unga 'i he fehalaaki 'a e ngāue ne hoko ki hono faka'avalisi hala 'o e totongi mo'ua 'uhila. 'Oku mahino lelei pe foki ia he ngaahi fakamo'oni 'oku 'ikai ko ha fehalaaki ka ko e fa'ufa'u ke nau tānaki ha pa'anga mei he kakai 'o e fonua 'i ha founa kākā.

- h. Na'e hā foki ha tali mei he 'Ofisa Pule Ngāue 'a e Komisoni 'Uhila (*Electricity Commission*) (*EC*) ki Fale Alea 'o Tonga ki hono fakahā ha pa'anga kuo a'u ki he laui miliona na'e 'ikai totonu ke tānaki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (*TPL*) makatu'unga 'i ha fehalaaki. Na'e mahino pe mei he ngaahi fakamo'oni 'oku 'ikai ko ha fehalaaki, ka ko e fa'ufa'u pe ke nau tānaki ha pa'anga 'i ha founa hala.

2. Aleapau ngāue (*Concession Contract*)

- a. 'Oku 'i ai foki 'a e aleapau (*concession contract*) 'a e Komisoni 'Uhila (*Electricity Commission*) mo e Kautaha 'Uhila 'a Tonga (*Tonga Power Limited*) fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki hono malu'i 'a hono tufa (*distribution*) 'o e ivi 'uhila ki he kakai 'o e fonua. 'A ia ko e ngaahi mata'ifika 'oku fai e felotoi ki ai 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga pea mo e kau ma'u 'uhila.

Tu'unga fetō'aki e volota ki he 'uhila feisi (*phase*) 'e taha 'oku 'i he volota 240 ke nofo 'i ai 'a e fetō'aki e volotá. Tu'unga fetō'aki e volota ki he 'uhila feisi ...

<003>

Taimi: 1205-1210

Kalake Tēpile: ... 'e 3 'oku 'i he volota 'e 415 ke nofo 'i he peseti 'e 5 'a e fetō'aki e volota.

Tu'unga pau 'a e fa'unga 'uhila ki hono fakafetongi e ivi 'uhila ki he ivi 'uhila 'oku ngāue'aki faka'aho peseti 'e 75 *voltage drop*)

- b. Ko e fatongia 'o e Komisoni 'Uhila (*Electricity Commission*) ko hono 'a'ahi pē sivi (*inspection*) 'o fakatatau ki he aleapau ngāue. Ko e me'a fakaloloma ko e 'ikai ke kau 'a e kakai 'o e fonua 'i he aleapau ngāue ko eni. Ka maumau 'i 'e he Kutaha 'Uhila 'a Tonga 'a e ngaahi aleapau ngāue kuo tu'utu'uni pea 'oku totonu leva ke mo'ua 'a e Kautaha 'Uhila Tonga (*penalty*).
- c. Hā foki 'i he vitiō ko eni 'a hono fa'ufa'u ha ngaahi fakamatala 'oku 'ikai ha fakamo'oni pau ki ai mo ta'efalala'anga mo'oni, ke fakatonuhia 'i 'aki 'a hono maumau 'i 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'a e aleapau ngāue.

'Eiki Sea: Kalake tau mālōlō ai toki hoko atu 'anai. Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00

(Toloi 'a e Fale ki he 2:00)

<004>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki toloi mai e Fale ki he 2:00 lolotonga hoko hono, lolotonga fakahoko he Kalake hono lau 'a e tohi tangi ko ia ko u kole atu ki he Kalake ke hoko atu.

Kalake Tēpile: Tau hoko atu 'i he peesi tolu. Konga tolu.

Maumau 'ū naunau faka'uhila.

- a. 'Oku fakapapau'i foki 'a e ngaahi maumau lahi 'oku hoko ki he ngaahi naunau 'uhila 'oku makatu'unga ia mei he 'ikai lelei 'a e ngaahi ivi 'uhila kuo tufa mai mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'o fakatatau ki he aleapau ngāue.
- b. 'Oku malava foki ke hoko ha vela 'o ha fale nofo'anga makatu'unga mei hono maumau'i 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'a e aleapau ngāue ki hono tufa mai 'a e ivi 'uhila ki he ngaahi fiema'u takitaha 'o fakatatau ki he aleapau ngāue (*home, business community, church, school etc*)
- c. 'Oku hā mahino he ngaahi fakamatala mei he kau Taki 'o e Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'a 'enua kalofi ke fai ha fakamatala fakaikiiki ki he ngaahi palopalema 'oku hoko ke 'oua na'a malava ke 'i ai ha makatu'unga mālohi 'e ala lava ke tokoni ki he kakai 'o e fonua fekau'aki mo hano fakatonutonu 'o e ngaahi maumau ni.
- d. 'Oku hā lelei mei he ngaahi fakamatala 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'a e mahino ko e palopalema lahi 'oku hoko ki he ma'u'anga 'uhila (*power station*) 'oku hā mahino heni 'oku felāve'i tonu eni mo e ngaahi maumau kuo fakahoko 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'o 'ikai lelei ai 'a hono tufa mai 'a 'etau ivi'i 'uhila 'o fakatatau ki he aleapau ngāue.

4) Uesia 'a e totongi mo'ua 'uhila.

- A) 'Oku hā mahino foki heni 'oku malava ke uesia heni 'a e ngaahi totongi mo'ua 'uhila makatu'unga mei hano maumau'i 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'a e ngaahi aleapau ngāue. 'Oku 'i ai foki 'a e kaunga 'a e taha 'o e ngaahi 'iuniti 'uhila ki hono uesia 'a e totongi mo'ua 'uhila. 'A ia ko e ivi 'uhila 'oku 'ikai ke ngāue'aki (*Kvar/reactive power*)
- B) 'Oku faka'atā pē foki 'i he aleapau ne fakahoko ke kau ki hono totongi e kakai 'o e fonua ka 'oku fakangatangata pē.

5) Ngaahi fakamatala tohi fakafufū.

- a. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi fakamatala tohi (*information*) 'oku fekau'aki tonu ia mo hano fakamatala'i fakaikiiki 'o e halafononga ho'o ivi 'uhila na'a ke ngāue'aki pea 'oku hā kotoa foki ai 'a e ngaahi 'iuniti (*unit*) faka'uhila ko 'eni 'a ia ko e volota ivi 'uhila mo e ivi ngāue'aki (*Voltage Ampere watt*). Ko e ngaahi 'iuniti fakatekinikale ko ena 'oku fekau'aki tonu kinautolu mo e ivi 'uhila 'oku ke ngāue'aki (*watta*). Ko e *power watt* 'oku vahevahe ia ki he 'iuniti lalahi 'e tolu (*Kva, Kw, Kvar*) pē ko e *Power Factor (PF)*.
- b. Ko e ngaahi 'iuniti kotoa ko eni 'oku hā kotoa 'a hono fakaikiiki 'i he mita 'uhila 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga ka ko e 'iuniti pē 'e taha 'oku fakahā 'i he tohi mo'ua 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga. 'A ia ko e lahi 'o e kilouate ki he houa. Ko e ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'ikai lava ia ke hū kitu'a mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga pē ko hono fufuu'i mei he kakai 'o e fonua.

- c. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi fika fakitoa 'o e ngaahi tefito'i 'iuniti ko 'eni 'oku faka'atā fakangatangata mei he aleapau ngāue ne fokotu'u.

Kuo lahi foki 'a e ngaahi kakai kuo nau fetu'utaki ki he *TPL* fekau'aki mo e ngaahi fakamatala tohi (*statement*) ko 'eni ka 'oku mahino 'oku kei puke tu'u pē 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'a e ngaahi fakamatala tohi ko 'eni. 'Oku hā mahino heni 'a hono fufuu'i 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni he 'oku kaunga kovi ia kiate kinautolu.

- d. 'Oku mau fakapapau'i atu he 'ikai malava ke fai ha fakatonutonu mo e Kautaha 'Uhila 'o kapau 'e 'ikai malava ke faka'atā mai 'a e ngaahi fakamatala tohi ko 'eni.

<005>

Taimi: 1405-1410

Kalake Tepile: ... (*statement*) ke vakai ki ai 'a e kakai 'o e fonuá. 'Oku hā kotoa foki heni 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi aleapau ngāue (*concession contract*) ne fakahoko 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tonga mo e Komisoni 'Uhila (*Electricity Commission*) fekau'aki mo e malu 'o e ngaahi naunau faka'uhilá pehē ki hano uesia 'a e ngaahi totongi mo'ua 'uhila 'a e kakai 'o e fonuá.

6. Mate 'i hano ma'u kita 'e he 'uhilá (*electricity shock*)

- (a) Ko e sino lalahi 'e 3 'oku tukuaki'i ki ai ka mālōlō ha taha mei hano ma'u 'e he 'uhilá (*electricity shock*)

1. Komisoni 'Uhilá
2. Kautaha 'Uhila 'a Tongá
3. Ngaahi Kautaha Konituleki Faka'uhilá

Ko e ngaahi sino fekau'aki ko 'eni kuo 'osi fakanaunau kakato 'a kinautolu 'a e tu'utu'uni fakalao (*regulation*) ki he malu (*safety system*) mo e hao 'a e kakai 'o e fonuá.

- (b) Kuo tā tu'olahi 'a e hoko 'i he mate 'i he 'uhilá makatu'unga mei he founa tāmāte fakalilifu kuo fakahoko'aki 'e he ngaahi kupu fengāue'aki ko eni ka nau kei kalo pe 'o tukuaki'i ko e makatu'unga pe 'i ha ta'etokanga.

- (c) 'Oku 'i ai e fakamatala fakamo'oni heni mei ha keisi lalahi 'e 2 ki hono tukuaki'i 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tongá. Na'e 'osi fakahoko pe 'a e lāungá ni ki he Kautaha 'Uhila 'a Tongá mo e 'api polisi kae mole ke mama'o ha teitei tokoni 'e taha ki he si'i fāmili mamahí.

7. Tānaki pa'anga makehe ki he fokotu'u 'uhila fo'ou malu'i

- (a) Na'e tānaki foki 'e he Kautaha 'Uhila 'a Tongá ha pa'anga malu'i makehe mei he kakai 'o e fonuá ki hano malu'i'aki 'a hono fokotu'u fo'ou ha 'uhila tatau pe 'uhila fokotu'u fakataimi pe tu'uma'u *temporary permanent*.

- (b) ‘Oku mahino e founa t̄naki pa’anga ko ení ‘a e ‘ikai ha teitei ‘i ai ha makatu’unga lelei ‘o tautautefito ki he fokotu’u ‘uhila tu’uma’ú pe ko f̄e ko ā e taimi ‘e toe fakafoki mai ai e pa’anga ko ení.

8. Kaniseli ‘a e fo’u ivi kuo tuku mai meí he la’ā (solar power)

- (a) ‘Oku hā ‘i he ngaahi fakamatala meí he Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá ‘a e mātu’aki ta’efalala’anga ‘a e ‘ilo mo e taukei (expertise) ‘enau kau ‘enisinia ‘uhilá ‘o fakatatau ki he ngaahi ta’au ‘o e fakalakalaka fakatekinolosiá.
- (b) Fokotu’u atu ke kaniseli ‘a e toe hoko atu ‘a e ivi kuo fokotu’u mai meí he la’ā (solar power) he ‘oku ‘ikai ha’ane ‘aonga ki he kakai ‘o e fonuá. Ko e peseti pe ‘e 10 ‘a e ivi kuo tuku mai meí he la’ā (solar power) ‘o ne uesia ‘e ia ‘a e peseti ‘e 90 meí he ivi ‘o e senoleitá (generator) pea fua ia ‘e he kakai ‘o e fonuá ‘a e ngahi ngāue kovi kuo fakahoko ‘e he kau taki ‘o e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá.

3. Tangí

‘Oku te’eki ai ke fai mai ha tali fakafiemālie pe lava ke solova e palopalemá ni ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni. ‘Oku hā mahino kiate kimautolu ‘a e ta’etoka’i mo e ta’e’ofa mo’oni ‘a e kau taki ‘o e kautahá ni he si’i kakai masiva ‘o e fonuá. ‘Oku mau tautapa atu ki he Feitu’u na mo ho Fale ‘Eikí koe’uhí ko e uesia kovi ‘a e kakai ‘o e fonuá ‘i he ta’efalala’anga ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá ‘oku mau fai atu ai ‘a e tangí ni.

- (a) Fakalelei’i mu’a hono fakalele ‘a e kautahá ni ‘i hano fakafo’ou ‘a e poaté mo e kau taki mā’olunga he Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá makatu’unga meí he ‘ikai ha’anau lukuluku fakakaukau meí ha taukei ‘i he mala’e ‘o e ‘uhilá ki ha fekau’aki mo e fakalakalaka ‘o e kautahá ni. Pea ‘oku hā fakafoki e ngaahi ola ‘oku hokó ka ko e me’a fakaloloma ‘e tahá ko e si’i inu ‘a hono mamahí ‘e he kakai ‘o e fonuá.
- (b) Totongi huhu’i ‘a e pa’anga na’e t̄naki ‘i he founa hala
- (c) Fakatotolo’i ha ngāue hala kuo fakahoko
- (d) Faka’atā ‘a e ngaahi fakamatala tohi fakapulipulí
- (e) Kaniseli ‘a e Komisoni ‘Uhilá (Electricity Commission)
- (f) Ta’ofi fakataimi hono ngāue’aki ‘a e ivi kuo tuku mai meí he ivi la’ā (solar power)
- (g) Fakafo’ou e ngaahi lakanga mā’olunga e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá mo e Poate ‘Uhila ‘a Tongá
- (h) ‘Eke huhu’i ‘a e ngaahi maumaú ki he ngaahi naunau ‘uhila ‘a e kakai

‘I he loto ma’ulalo mo’oni mo e ‘ofa lahi atu ki he Feitu’u na.

Faka'apa'apa atu, ko kimautilu 'oku fakamo'oni hingoa atu 'i lalo ní 'oku mau fakafofonga'i atu 'a e kau ma'u 'uhila 'a e fonuá. 'Eiki Sea ko e tohi tangi ia 'oku fakamo'oni ki ai e toko 32 ko ení ...

<006>

Taimi: 1410-1415

Kalake Tēpile: ... mālō

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e tohi tangi ena kuo lau kakato atu ke mou me'a ki ai mou me'a mai ki he halafononga 'o e tohi tangi ko eni pe 'e 'ave ki fē. Tali, ta'etali ,tukuhifo ki ha komiti pea fakatokanga'i

Paula Piveni Piukala: Sea

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7

Poupou tukuhifo ki he Komiti Fili 'Uhila e Tohi Tangi pea 'omai ki he Komiti ha kau taukei

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea, fokotu'u atu Sea ke tukuhifo eni ki he komiti na'a nau Komiti Fili Si'i pe ko ena e me'a ka ko e tñaki ki he fokotu'u Sea. Ke tñaki mai e kau ke 'omai 'a e kau *technical expertise* 'i he 'elia ko eni ke tokoni ki he Komiti Sea. Mahino pe 'ene tō'ohi e komiti pea 'oku pehē kātoa pe 'etau ngaahi komiti ka ko e faka'amu ia ke ngāue'i 'a e *concern* ko eni mahino ko e 'u 'isiu tatau ka 'oku toe 'i ai mo e ngaahi isiu pe 'oku mahu'inga ke fai ha tokanga mavahe ki ai. Ka ko u fokotu'u atu ia ke tukuhifo ki he komiti ko eni e na'e 'osi fokotu'u 'e he Fale ni.

'Eiki Sea: Komiti Fili ki he 'Uhila.

Paula Piveni Piukala: ki he 'uhila kae ka nau hanga *engage* mai 'a e kau *expertise*

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ai ha poupou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7, Tongatapu 10

Poupou Tongatapu 10 ki he fokotu'u ke 'ai taimi pau ke kakato ngāue ki ai Komiti Fili ki he 'Uhila

Kapelieli Lanumata: Sea tapu ki he Feitu'u na tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale. Sea ko e fokoutua hake pe motu'a ni ia ko e poupou ki he me'a ko eni 'oku lave mai ki ai 'a Tongatapu 7. Kae toe tñaki atu ki ai Sea ke 'ange mu'a ha taimi *frame* ke ngata ki ai e ngāue ko ena 'a e komiti he 'oku fu'u ma'uloloa 'enau ngāue mai ki he ngaahi isiu na'e 'osi lolotonga 'ia tuku atu pe kiate kinautilu ke fai e ngāue ki ai. Pea ko e me'a pe ia 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni Sea ha taimi *frame* ke nau ngāue ki ai. Pea fakataulama mai 'a e Feitu'u na ha taimi ke nau

'Eiki Sea: Me'a mai pe ho fokotu'u ko e hā e taimi

Kapelieli Lanumata: He kapau 'e ki'i *update* mai 'e he Sea 'a e tu'unga 'oku nau 'i ai he taimi ni mo ha ki'i fakafuofua ki he taimi te nau. Ko e Sea pe eni e komiti kapau 'e ki'i fakataulanga mai tu'unga 'oku 'i ai 'enau ngāue he taimi ni mālō Sea

‘Eiki Sea: Tongatapu 2 me’a mai

‘Uhila moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea, ko u fie lave atu pe ki he me’a ko eni na’e me’a ki ai e ongo Fakafofonga. Ko e ngaahi me’a lahi ‘i he tohi tangi ‘oku ‘osi ‘i he talafatongia pe ia ‘a e komiti pea ko u pou pou pe ki he fokotu’u ko eni ‘a e Tongatapu 7. Ko e konga ko ē ki he fu’u maa’uloloa ‘o e ngāue e komiti ko e Fale ni pe ‘oku ne toloi e ngāue ‘a e komiti ke ma’u loloa pehē.

Na’e ‘osi fakahū mai e lipooti ‘uluaki pea tu’utu’uni mai ke toe ‘omai mo e ngaahi me’a na’e fiema’u pea ‘omai mo e ngaahi me’a ko ia pea kuo ‘osi ‘omai ki he Fale Alea. Pea na’e tu’utu’uni ke tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ‘oku kei tali ai e komiti ke fai e Komiti Kakato. He ‘ikai foki ke lava ke hoko atu e ngāue kae ‘oleva ke fakapaasi mei he Fale ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue na’e fokotu’u mai.

He ‘oku ‘ikai ngata pe ‘i he ngaahi ngāue fo’ou ‘oku tānaki mai ke hoko atu ki ai ka ‘oku ‘i ai foki mo hono ngaahi patiseti ‘oku ‘omai mo ia ke me’a ki ai e Feitu’u na Sea pea mo e Fale pea ka toki tali ‘e he Fale ‘a e ngaahi ‘a e lipooti ko ia pea toki lava leva ke hoko atu ‘a e ngāue. Ka ‘oku te’eki ai foki ke ‘asenita’i mai ‘a e lipooti ia ko ia ‘i he ngāue ‘a e Komiti Kakato talu hono fakahū talu hono tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Ka ko u tui ko u pou pou pe ki he me’a ‘a Tongatapu 10 ke ‘omai e taimi *frame* kae ‘uluaki tali mu’a ‘e he Fale ‘a e lipooti ko ia pea toki lava leva ke fika’i e taimi *frame* ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a Tongatapu 10 ko ia pe Sea mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea,

‘Eiki Sea: Mou vakai hifo ki he tau ‘asenita he Komiti Kakato ko e fika 8.5.1 ko e lipooti komiti fika 1 ko e lipooti komiti fika 1A 2024, Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila. Ko ia ‘oku ‘i he ‘etau ‘asenita pe.

Fokotu’u Pule’anga ke alea’i fakataha Tohi Tangi mo e Lipooti Komiti Fili ki he ‘Uhila

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea ko ia ‘osi ‘asi 8.5.1 mo e 8.5.2 ‘oku ‘i ai pe pea ko e ‘ikai sio au ha me’a fo’ou he me’a ko eni na’e lipooti mei he me’a ko ē na’e ‘ave ko ē ke fakafatongia’aki e komiti ko eni ne Sea ai ‘a Tongatapu 2. ‘Okapau ‘e ‘ohifo pe ke fai pe feme’a’aki fakataha mo e 8.5.8 2 8.5.1 8.5.2 kapau ‘e fiemālie pe ka ‘ikai pe pa toki fakahinohino mai he Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: Pou pou atu ki ai Sea tukuhifo pe ke talanoa’i pehē

‘Eiki Sea: Fakafoki ho ‘uluaki fokotu’u Tongatapu 7

Fakafoki Tongatapu 7 ‘ene ‘uluaki fokotu’u kae pou pou ki he fokotu’u Palēmia

Paula Piveni Piukala: Fakafoki ‘eku ‘uluaki fokotu’u kau pou pou ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Palēmia ke ‘omai ā pe ā ke tau talanoa’i ā he ...

<007>

Taimi: 1415-1420

Pālōti 'o tali fokotu'u ke alea'i fakataha Lipooti Komiti 'Uhila mo e Tohi Tangi

'Eiki Sea: ...Komiti Kakato ke alea'i fakataha mo e ongo lipooti ko eni 8.5.1 mo e 8.5.2. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u ko ia fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosā Taka, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e lipooti 'a e Tohi Tangi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pe 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e toenga 'etau 'asenita 'oku 'i he Komiti Kakato kole atu ke tau liliu.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ki'i fehu'i atu pe he 'etau 'asenita ko 'etau 'asenita ko ē 'aneefiafi na'e kau ai e Lipooti Fika 5, Lipooti Fika 6, Lipooti Fika 7 'a e Komiti Lao pea na'e lolotonga fai 'a e tālānga 'i he Lipooti Fika 5. Ka ko e 'asenita ko ē 'aho ni ia 'oku 'ikai ke 'asi mai ia ai. 'A ia ko e lipooti eni ia 'a e Fika 1 ia Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga na'e 'osi fai e tālānga ia ki ai 'aneefiafi, pea hangē na'e toloi ia kae hoko mai 'a e talanoa ia ki he ngaahi Lao Fakaangaanga Fika 5, Fika 6 pea mo e Fika 7. Ka ko e fehu'i atu pe Sea pe ko e ...

'Eiki Sea: 'I he Komiti Kakato ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.

Taniela Fusimālohi: 'I he Komiti Kakato 'alu hifo eni ke tau 'unu atu ki he Komiti Kakato ka 'oku pulia e ngaahi 'aitemi ia ko eni na'e ngata ai 'etau.

'Eiki Sea: 'A e Lipooti Fika 5,6,7?

Taniela Fusimālohi: 6 pea mo e 7 ko ia Sea. Na'e mu'omu'a foki ia 'aneafi he 'etau talanoa ko ē he Komiti Kakato. Ka ko eni 'oku 'ikai ke toe 'asi mai ia ko e Lao Fakaangaanga pe ia ko eni kuo tau 'osi mavahe tautolu mei ai ki he me'a ko eni fekau'aki mo e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. 'A ia ko e 'uluaki ia Sea. Ko hono ua 'i he hoko atu pe ko ē ai 'i he 'etau 'asenita 'i he 'aho ni. Ko e ongo lipooti ko eni he 8.2. Na'e 'i ai foki 'eku fokotu'u atu 'aneafi pe ko e 'aho atu.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku 'i loto pe he 'asenita. Ka na'a ku 'osi kole ange ki he Kalake ke fakatonutonu e me'a ko eni 'oku 'i he lipooti komiti ia. 'A ia ko e Lipooti Fika 5,6 mo e 7 'e 'ohake ia ki 'olunga 'i he 8.1.

Ngaahi hoha'a 'Eua 11 fekau'aki mo e Lipooti 'Atita & 'Atita Ola ki he Veve

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko ia ko e 'uhinga pe ia he ko e me'a ia na'a tau kamata'aki ko ē 'aneafi. Ko hono ua Sea ko e 8.2. 'A ia ko e ongo lipooti ko eni 'a e 'Atita na'e 'i ai foki

‘a ‘eku fokotu’u atu ko u tui pe ko ‘aneafi pe ko e ‘aho atu ke a’u atu mu’a ki ai ‘a e tālanga pea ui mu’a ‘a e ‘Atita Seniale pe ko ha Fakafofonga ke ha’u ‘o tokoni mai. Sea ko ‘eku hoha’ a ki he ongo lipooti ko eni he ‘oku ...taimi ‘oku te lau ai ‘oku hangē ‘oku te ofo he ngaahi me’a ‘oku tuhu mai mo lea ki ai ‘a e ‘Atita. Ka ‘e tokoni ‘aupito ki he mahino ‘a e taimi ko ē ‘e ‘i heni ai ke ai ha ngaahi fehu’i atu ki he Feitu’u na pea lava pe ‘Atita Seniale ‘o tokoni mai ko e tautefito eni ki he lipooti ko eni ko ē ‘uluaki. ‘Oku ‘i ai e me’a ai ‘oku ne fakamatala mai ‘e ia ‘a e ta’etauhi e lekooti fekau’aki pea mo e \$59.5 miliona na’e ngāue’aki ‘i he lolotonga ‘o e taimi Koviti. ‘A ia ko e lipooti foki eni 2019 ki he 2022.

Pea ko e lipooti ko ē hono hoko fekau’aki pea mo e veve hangē ko ia na’e ‘osi kamata fai ki ai e tālanga ‘oku tuhu mai ia ki he ‘ū tōnounou ‘a e Poate ko eni ki he Veve. Pea ko e taha ‘o e me’a mahu’inga ko e pehē na’e ‘ikai ke fai e sivi ia ko ē talu mei he 2020. Kae tokoni lahi ke fakanofonofa ‘etau talanoa ke ‘oua ‘e hē ‘okapau ‘e ‘i heni ha tokotaha mei ai ke ne fai hano fakamaama pe kitautolu lolotonga e talanoa.

Eiki Sea: Tokotaha mei fē, mei he mo’ui pe ko e veve?

Taniela Fusimālohi: Ko e lipooti foki eni ‘a e ‘Atita Seniale kapau ‘e ... ‘oku ‘i heni pe ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ko u tui pe tau te ne tali. Ka ko e hā e me’a ‘oku lea pehē ai he lipooti na’a ...he ko e’uhinga eni Sea ‘osi ‘i ai foki e Lipooti ‘Atita ia ‘oku ‘ave ki he Fakamaau’anga pea ‘oku talamai he Fakamaau’anga ia ‘ikai ke ne ...

<003>

Taimi: 1420-1425

Taniela Fusimālohi: ... hanga ‘e ia ‘o to’o e lipooti ko ia ko ha me’a, ‘ikai ke ne to’o mamafa ia ‘e ia. ‘A ia ko e ‘uhinga pē eni ia ke ha’u ‘o tokoni pē ki he fakataulama ‘a e talanoa.

Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu pē hangē ko e me’a ko eni ‘oku te’eki ke ‘osi e hopo heni pea ‘oku pelepelengesi ke me’a ia fekau’aki mo e me’a ko eni ‘oku me’a ko ē ki ai. He ‘oku fai e tangi mo e me’a tonu ke ‘oleva ke ‘osi e *process*. Ko ‘eku ‘uhinga pē ia ‘e Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ‘Eiki Palēmia ki he ongo lipooti ko eni ‘a e ‘Atita. ‘Uluaki, ..

Eiki Palēmia: ‘Io ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia ki ho’o me’a mai ko ē ‘osi fai tu’utu’uni pea kuo ‘osi ‘a e me’a ko ia. Ko u kole pē ‘a’aku ia ke tuku ‘a e me’a ‘a e Fakamaau’anga tuku ke ‘oleva ke ‘osi ‘a e *process* ia ko ia ka tau nofo pē tautolu ho’o ngaahi fiema’u ko eni ‘a koe. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko ‘eku lave ‘a’aku ia ki ai Sea na’e ‘osi ha’u pē ia he ongoongo mo e tu’utu’uni ko ē ‘a e me’a pea kuo ‘osi lau pē ia ‘e he kakai. Ka ko ‘eku ‘ohake pē ‘e au ia ko e fakatātā koe’uhi ‘oku *very* ‘oku fu’u mamafa ‘aupito ‘a ‘ene pehē ‘oku ‘ikai ke. Na’e ‘alu atu ia ‘o vakai ‘a e ngaahi lekooti he *MEIDECC*, ko e Potungāue Mo’ui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lekooti ia pea mo e ngaahi kupu ngāue ko ē ‘a ia ko ‘ene ‘uhinga ki he *cluster*. ‘A ia ‘oku fakakulupu foki ‘a e kau ngāue hangē ko e ‘u *NGO* ‘oku nau ngāue ‘i he ‘elia ‘o e vai ko e mo’ui ko e hā fua e ‘u me’a ko ia. ‘Oku fu’u mamafa ‘aupito ke lea pehē ‘a e ‘Atita ia ha’ane lipooti. Pea ko e ‘uhinga ia ‘o e me’a na’a faifai kuo hē atu ‘enau talanoa ‘atautolu ia ki ha fa’ahinga tu’unga, ka tā ko ē ‘oku ‘uhinga pē ki ha me’a.

He koe'uhi na'a ku 'osi 'ohake pē kimu'a pea pehē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ia 'oku 'ikai ke 'i he ongo Potungāue ko eni 'a e lekooti 'oku 'i Falepa'anga ia. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakalave atu pē ko e hā leva 'oku lea pehē ai ia he'ene lipooti kae 'ikai ke ne hanga 'o talamai 'a e me'a ko eni 'oku talamai ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Talamai 'oku 'ikai ke 'i he ongo Potungāue ia ka 'oku 'i Falepa'anga 'a e ngaahi lekooti pē ia ko e hā 'a e me'a na'e hoko 'ohovale pē kuo 'ikai ke lava 'a e ngaahi Potungāue ia tauhi lekooti. 'Oku ofo au ia ai 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga 'ohovale pē kuo 'ikai ke nau lava nautolu 'o tauhi ha lekooti.

Pea ko e 'i he *MEIDECC* he Komiti ko eni ko e *NEMC National Emergency Management Committee*. Na'e kole atu 'a e 'Atitā ke 'omai e ngaahi palani mo e ngaahi lekooti talamai 'enautolu ia he 'ikai ke mai ia. Pea ko 'eku 'uhinga ia ko ē pē pē sai ke ha'u ha taha ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku ki'i 'eke pē 'a'aku ia, tau toe tālanga'i 'a e ngaahi me'a na'e 'i he Kōmiti Kakato, hangē ko eni ko e me'a pē ko 'etau fai tu'utu'uni pē pē ko e hā 'a e, pea mo 'eku fie'ilo pē 'aku ia 'oku ngofua ke toe.. Ko e 'uhinga foki ia hono 'ave ko ē ki he Komiti Pa'anga ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 fakafoki mai ho'o feme'a'aki ki he poini ko ia 'oku ke kole. Ko hai e ni'ihi 'oku kei fiema'u ke fakakau mai 'i he taimi ko ia 'oku tau a'u ai ki he 'asenita fika 6, 8.2

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku kole atu 'aku ia 'a e 'Atita Seniale pē. Sai pē e Potungāue Mo'ui ia ko e 'i heni e 'Eiki Minisitā ia pea mo e Minisitā ko ia ki he *Public Enterprise* te ne lava pē 'enaua 'o tali 'a e ngaahi fehu'i kehe. Ka ko e kole atu pē ha taha ...

'Eiki Sea: Ko ē 'oku tali ho'o kole.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko e faka'osi pē Sea ko u 'atu pē 'a e ki'i kole fakamolemole pē ..

'Eiki Palēmia: Sai pē Sea ke u ki'i 'eke atu pē ki he Feitu'ú na? 'A ia 'oku ngofua pē ke tau 'omai ha taha 'o me'a 'i Fale ni. Pē ko e ha'u 'o *support* ha taha ke me'a. He ko e fakamuimui taha 'eku 'ilo 'aku ia ko e kau Fakafofonga pē he Fale ni 'oku me'a 'i ho Fale Sea.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke me'a 'a e 'Atita Seniale heni.

'Eiki Palēmia: Ko e fo'i me'a ia ko ē ke fakamahino ki ai. He 'oku ne pehē 'e ia ke ha'u ke fehu'ia hangatonu pē. Ko e me'a ia na'a ku 'uhinga ki ai ke me'a hangatonu pē ki ai. Ko e 'uhinga pē ke ha'u pē ia poupuu atu ki he Feitu'ú na he 'oku 'atā 'ia koe mo taki e ngaahi fehu'i ka 'oku 'ikai ke pehē 'e ha'u ia 'o me'a 'i he Fale Alea .

'Eiki Sea: Kapau ko e taumu'a 'oku tonu ke tukuhifo ki ha Komiti hangē ko e Komiti ko e Komiti Pa'anga 'oku mēmipa ai e 'Atita Seniale te mou lava 'o fehu'i hangatonu ai ki ai.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai Sea ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia. Hangē ko ē ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e talanoa e lipooti fakata'u, 'oku 'i mui 'a e kau *CEO* 'a e kau Minisitā 'o tokoni mai pē ke tali e fehu'i. Ko e 'uhinga pehē. Koe'uhi na'e 'osi me'a mai pē ia he'ene lipooti ko ē kimu'a atu, 'ene lipooti faka'atita 21/22 na'e 'osi me'a mai pē ia 'o tangutu ho tu'a 'o tokoni mai ki he Feitu'ú na ha me'a 'oku 'ikai ke mahino ngofua. Ka 'oku 'ikai ko ha pehē ia ke ha'u ia 'o tu'u heni 'o fai mai ha malanga kia kitautolu, 'ikai. Ko e ngaahi fehu'i 'oku 'oatu pē ia ki he Feitu'ú na ke tokoni atu pē.

Eiki Sea: Ko ia mahino ia ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Eiki Sea: ‘E kau mai e ‘Atita Seniale hono fale’i e Sea he taimi ko ia ‘oku tali ai e lipooti ko eni ‘a e ‘Atita.

Taniela Fusimālohi: Ko e faka’osí pē Sea ko u ‘oatu pē ki’i kole fakamolemole ki he ‘Eiki Palēmia he lea na’a ku fai ‘anenai, ke ‘oua mu’a ‘e si’i uestia hono hoa mo ‘ene ki’i fānau ‘i he lea na’a ku fai ‘aneafi. Nau teuteu fiefia ‘anautolu ia ki he tānaki tu’unga ‘oku fakahoko. Pehē pē ki Tongatapu 5 mo Tongatapu 1, mo kātaki fakamolemole pē he’eku lea pehē ka ko e anga pē ia ‘a e lea ka ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā ‘a Tongatapu 5, na’a uestia ho mo ongo hoa he teuteu e katoanga fiefia ko eni ‘oku ‘amanaki ki ai e ki’i fānau ...

<004>

Taimi: 1425-1430

Eiki Palēmia: Tuku pe ke u Fakafofonga’i atu ‘a 5 pea mo Tongatapu 4 Tongatapu 2 ‘ikai ke ai ha lotomamahi ko e mateaki’i pē pea ‘oku mahino pē kuo lalahi ho’o fānau ‘a ‘au ia sai pē ka mau, vave koe ia kae tuku pē ke mau ō mautolu ‘o fakafofonga’i tautolu mālō Sea.

Eiki Sea: Hou’eiki ko e ‘Asenita Fika 8.5.4, 8.5.5 mo e 8.5.6 ke ‘ohake ia ki ‘olunga ki he 8.1. ‘A ia ‘o fakataha’i kātoa e ‘ū Lao Fakaangaanga ai pehē foki ki he ‘ū Lao Fakaangaanga ko eni kuo ‘osi tukuhiho ki he, ‘ikai ‘oku ‘ave ia ki he Komiti Lao ‘a ia ko ia pē. Tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Pea na’e liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Me’a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he ‘Otua Mafimafi fakatapu atu ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki e fonua kae’uma’ā e kau Fakafofonga e Kakai, kakai e fonua pehē ki he kau ngāue. Hou’eiki mahalo ko e ki’i me’a pē ko u ki’i tokanga ki ai ko u tokanga atu au ki he tipeiti. ‘Osi mahino e me’a ‘oku me’a mai he Sea te tau toki foki ki he ‘asenita he koe’uhí ko e ki’i tōnounou pē ia ‘a e kau ngāue. Ko e lao ko ia na’e totonu pē ia ke kau ‘i he mu’omu’a ka ko u ki’i tokanga pē ki he’etau tipeiti kapau leva ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku me’a pea ke fanongo ki ai pea ‘oku totonu pē ke ke ki’i ta’ofi ho’o me’a ka tau fakafanongo ko e hā e me’a ‘oku tokanga ki ai ha Mēmipa. ‘Oua e ‘oua ‘e fu’u ‘alu ki ha tu’unga ke hangē leva eni ia ko Kalapu Tonga.

‘I ai pē mo ‘etau tu’utu’uni ki he ta’ofi. ‘I ai mo ‘etau tu’utu’uni ki he ui atu ‘uluaki ua tolu. Me’a ko eni ‘oku fa’a me’a ‘aki he Sea pea mahino leva ki he Feitu’u na ‘e ‘i ai leva hono ki’i tautea ‘o’ou Mēmipa. Pea ‘oku matu’aki tokanga, tokanga ‘aupito ‘aupito ho’o fakahifo lea ‘i he Fale ni ke ‘oua ‘e uestia ai ha taha ‘o toki ‘osi ange ko ia ‘o toe fai ha kole fakamolemole ‘a mui ‘ikai ke totonu ke tau a’u tautolu ki he natula pehē. Fakasi’isi’i mo e fakafaiako mo e ‘ai saati hotau Fale ni ka ke me’a hangatonu ki he me’a ko ē ‘oku fiema’u ko ē ke tau a’u ki ai. Ka ‘i he ‘ene pehē ‘ikai ke u toe fakalōloa ko ‘eku fakatokanga atu pē fatongia ko ‘etau foki leva ki he 8.5.4 na’a tau ngata ‘aneafi ‘i he Lao Fakamaau’anga Lahi ē.

Taniela Fusimālohi: Sea na’a tau, ko ia.

Sea Komiti Kakato: Tuku mu’a ke tau ‘alu pē he ‘oku tau ‘osi tō atu ki he, ‘a e feme’a’aki ai ko ‘ene hili pē ko ia te tau foki leva ki he me’a ‘oku ‘omai ‘e he Sea.

Tui ‘Eua 11 tonu ke ‘oua tali leva Laó kae hokohoko atu hono talatalanoa’i

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Tapu mo e Feitu’u na pea ko e ‘uluaki ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na ‘i ai ha fa’ahinga lea kole fakamolemole pē ko koe ‘oku ke taki ‘etau Komiti Kakato kae ‘oatu pē ki’i me’a ko eni ki he lao ko eni ‘e Sea na’a tau ngata foki ‘i he me’a na’e talatalaifale mai ‘e he Sosaieti Lao pea na’a tau pehē ‘oku ne hanga ‘e he talatalaifale ko ia ‘o huluhuluni mai ‘a e halafononga ki he lao ko eni Sea.

Nau toe foki ‘o lau ‘a e fale’i ko ē na’e ‘omai pea ‘oku ‘oatu pē ia ‘i mui he lipooti ‘a e fale’i ko ē na’e ‘omai ko ē ‘e he ‘Ateni Seniale ‘o talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fepaki ia ‘e taha ‘oku ‘ikai ke uesia ‘e he ngaahi fokotu’utu’u fakatonutonu ia ko eni ki he Lao Fakaangaanga ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o uesia ‘a e kupu 99. Pea ko ‘eku hanga ko ē ‘o lau ‘o tautefito ki he palakalafi 9 kātaki palakalafi 6, palakalafi 9, palakalafi 10 he ‘oku tō ai ‘ene fakamamafa ‘o pehē **‘ikai ‘oku ‘ikai ke uesia ‘a e kupu 99 ‘e he liliu ko eni.**

Sea ko ‘eku fakama’opo’opo ko ē ki he’ene fakamatala he ngaahi palakalafi ko eni ‘oku hā mai ia kiate au ‘oku ‘ikai ke fefeka fe’unga ‘a ‘ene makatu’unga ko ē ‘oku ne pehē mai ai **‘ikai ‘oku ‘ikai ke maumau e kupu 99** ko ‘eku fakahoa ko ē mo e makatu’unga ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he Sosaieti Laó ko ‘eku fuatautau atu ‘oku ‘i ai e mo’oni’i me’a ia ‘i he me’a ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he Sosaieti Laó ‘oku sio ia ki he ‘aho ni ‘i he anga e tu’unga ‘oku ‘i ai mo e tu’u ‘a e kupu 99 ko e kupu ta’ele’eia ‘i he Konisitūtone me’a ko ē ‘oku hoko he ‘aho ni mo e hā e me’a ‘e hoko atu ki ai ‘etau ngāue.

Ko e fakakaukau eni Sea ‘oku ha’u ki he motu’a ni ‘i he tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai ‘ikai ke u tui au pē poupou ke tau tali ‘e tautolu he taimi ni e fokotu’utu’u ko eni. ‘E ‘i ai e me’a ‘e ala hoko pea ‘e foki mai e me’a ko eni ki he Fale Alea mo e kau fa’u ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Taniela Fusimālohi: ... ‘e ‘i ai e me’a ‘e ala hoko pea ‘e foki mai e me’a ko eni ki he Fale Aleá mo e kau fa’u laó pe ko e hā ko ā e me’a na’e ‘i honau konisēnisí pea nau hanga ‘o tali e lao ko eni, ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai.

Fokotu’u ‘Eua 11 na’a lelei ke ‘omai ha fale’i fakalao tau’atāina fekau’aki mo e Lao ki he totonu hopo sula

Sea pea ko e anga eni ‘eku fokotu’u atu ki he Falé pe ko e hā ha’amou lau. Fēfē mu’a ke tau kumi ha fale’i fakalao tau’atāina. Ko e ongo tafa’aki ē kuo ‘osi fakahā mai hona tu’ungá, ‘osi fakahā mai ‘e he Pule’angá hona tu’ungá ‘o fakatatau ki he kupu 99 ‘osi fakahā mai ‘e he sōsaieti laó ‘enau tu’unga ‘oku nau tu’u ai. Ka kia aú Sea ‘e maama ange ha’atau ki’i malū maea hē ka tau kumi angé he ko u tui pe na’e ‘osi fai pe ‘e he Falé ni ‘a e ngāue tatau ‘i he taimi ‘oku fihifihia ai ‘a e halafononga ‘o ha lao pea ‘oku ou tui ‘oku maama ange pe ia Sea.

Ke fēfē ke tau kumi angé ha fale'i fakalao tau'atāina ke ne 'omai angé 'a e halafononga 'oku totonu ke fou ai e Falé ni 'i hano tali pe ta'etali pe ko hano liliu 'o e fokotu'utu'u ko eni 'oku 'omai kia kitautolu 'e he Pule'angá pea mo e fale'i ko eni meí he ngaahi tafa'aki ko eni 'oku tau anga ki ai. Ko e fokotu'u pe ia Sea na'a lelei ange ia, tau ki'i tuku hē ka tau kumiangé ha fale'i fakalao tau'atāina ke ne huluhulu mai angé hotau halafonongá, mālō Sea.

Tui Ha'apai 12 'ikai fepaki Lao mo e Konisitutone pea ko e me'a ke fai liliu Konisitutone

Mo'ale Finau: Sea, tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea 'oku, ne u fakahoha'a 'aneafi ki he fatongia ko ē 'o e 'Ateni Senialé. Ko e lao kotoa pe 'Eiki Sea kuopau ke paasi takai 'o fai hono sivi mo hono vakai'i pe 'oku fepaki mo ha lao tautefito ki he Konisitūtoné. Ne u lave 'aneafi 'Eiki Sea 'i he'ene a'u ko ē ki he 'Ateni Senialé tau pehē ko e tumutumu ia 'o e sivi, 'o e me'a sivi.

Ko e me'a ko ē 'oku 'ohake ko ē 'e he Fakafofonga 11, 'oku ou tui ko e me'a 'oku mahu'inga 'Eiki Sea. Ka 'oku 'osi a'u 'a e fo'i, 'a e fo'i *process* ko eni ki 'olunga, taupotu tahá 'o fakahā mei ai 'oku 'ikai ke fepaki. Ki he motu'á ni 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke fepaki 'i he fo'i fakakaukau ko eni hangē ko e me'a ne u lave ki ai 'aneafi 'Eiki Sea. 'Oku foaki e fo'i tau'atāiná he kupu 99 'ikai ke to'o ia. Ko e taimi ko ē 'oku nau liliu ai 'Eiki Sea ke mafuli tau pehē lolotonga e hopó pe ko e teuteu ke fai e hopó. 'Oku ou tui ko e fo'i taimi ia 'Eiki Sea 'oku, 'a ē ko ē na'e 'ohake ko ha me'a fakatekinikalé, tau pehē fakamole mo e hā fua.

'Oku ou tokanga 'Eiki Sea meí he tafa'aki ko ē 'o e *justice* 'o e ma'u e fakamaau totonú. He 'oku malava pe 'Eiki Sea ke fai e ngaahi mafuilifuli ko iá, tau pehē 'i ha founa 'oku 'ikai ke ma'a pea lava leva ke hoko ai. Ko e poini 'oku 'ohake hení 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku fakatokanga'i 'e he 'Ateni Senialé 'a e me'a ko eni. Manatu'i 'oku 'ikai ke haohaoa hono 'omi e laó ki he Falé ni 'Eiki Sea. 'I ai pe taimi ia 'oku tōnounou pea 'oku 'i ai e ngaahi lao ia 'oku toki tesi ia 'i he *data* ko ē hono fakamā'opo'opo 'i he ola ko ē 'ene a'u ki he Fakamaau'angá.

Lahi 'aupito ngaahi lao ia 'oku 'osi a'u ia ki he Fakamaau'angá pea 'ilo'i ia 'e he kau loeá 'o nau hanga 'enautolu 'o 'ohake he hopó pea lava leva ke mafuli e tauteá 'o hangē 'oku fehangaangai ia pea mo e lao ko eni 'a ē na'e paasi 'i Fale Aleá. Pea ko e fatongia leva 'o e 'Ateni Senialé mo 'ene kau *staff* ko hono tātānaki e *data* ko iá, tau pehē ha vaha'a taimi. Pea ko 'ene fakatokanga'i pe ko ē 'e he Pule'anga 'o e 'ahó kuo mafuli 'o kehe 'a e *purpose* 'a ē na'e taumu'a ki ai e laó, 'oku nau hanga 'enautolu 'o fokotu'u mai e lao fo'ou 'Eiki Sea ke fulihi.

'Oku ou tui mahalo na'e 'uhinga pehē ka 'i he taimi tatau 'Eiki Sea kapau 'e sio e Falé ni 'oku tonuange 'a 'ene fepaki, 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i. He 'oku ke totonu ke fepaki e laó ia. 'A ia ko e anga 'eku fokotu'ú ke tau talanoa angé pea tau sio kapau ko 'etau fakakaukau 'oku kehekehe ia pea mo e fale'i e 'Ateni Senialé he ko e tumutumu ia 'o e fale'i 'okú ne 'omai. Pea ko u tui 'Eiki Sea, kiate au ko e liliu 'e fai 'e 'alu ki he Konisitūtoné.

Ko e 'uhingá he 'oku 'ikai ke lava 'e he Konisitūtoné ia 'o *cater* mai 'a e fiema'u ko ē ke toutou liliu 'a e me'a ko ē 'okú ne fiema'ú meí he fakamaau 'ata'atā pe ko e fakamaau sulá. 'Oku 'ikai ke 'asi ia he Konisitūtoné ke ngofua ke mafuli he *last minute* 'ene fo'i filí. 'A ia kapau 'e 'i ai ha liliu te tau foki ki he Konisitūtoné 'Eiki Sea ke ne hanga 'o talamai 'oku lava 'a e me'a ko iá 'Eiki Sea. Pea ko ia ko u 'oatu pe 'e au e me'a ko eni Hou'eiki ke tau sio ki ai he 'oku mahu'inga pe ia ke tau sio ...

Taimi: 1435-1440

Mo'ale Finau: ... pe ia ke tau sio ko e 'uhinga ke maau pea si'isi'i 'a e fakamole 'oku fai 'e he Fale ni 'Eiki Sea 'i he taimi 'oku tau alea'i ai ha lao 'a e fonua mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā me'a mai

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko u fakamālō ki he Fakafofonga 'o Ha'apai 12 'i he me'a ko e na'a ne fai. 'I he fakatonutonu Sea 'oku ai foki 'a e peesi fakamatala fakamahino neongo 'oku 'ikai ko ha kongā ia 'o e laó. Ka na'e 'i ai 'eku lave ki ai 'aneafi ko e tau'atāina ko ē 'o e fili 'oku kei ma'u pe ia ko e 'uhinga ia 'i he taimi pe ko ē 'oku faka'ilo ai ha faka'iloa ki ha hia matea, 'oku fai leva ia 'a 'ene tali pē 'e fakamaau'i ia 'e he kau sula pe ko e fakamaau lahi 'ata'atā.

Ko e lao 'oku hanga ia ki he taimi 'oku liliu fakafokifā ai e 'u me'a ko iá 'Eiki Sea. Kapau 'e te mou me'a hifo pe ki he fakamatala fakamahino 'oku lave ki ai 'oku ki'i *detail* ange 'a e fakamatala'i 'a e 'uhinga mo e taumu'a 'o e fakatonutonu ko eni 'oku fai pea mo e ngaahi makatu'unga na'e 'uhinga ai hono fakakaukau'i ke fai 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku fai 'Eiki Sea. 'Oku 'alu fakataha pe mo e fāliunga 'o e taimi 'a e 'u me'a ko ē 'oku hoko 'i he fonua ni he taimi ni pau ke tau fakaofiofi pe 'Eiki Sea ki he me'a ko ē 'oku fai mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku ki'i fie fehu'i ange pe ki he 'Eiki Minisitā ko e hā leva e tali ia ki he hoha'a ko eni ko ē 'a e Sōsaieti Lao ki he pehē 'a ia 'oku 'ikai ko e tau'atāina ke fili ko e loto ko ē ke fili. 'A ia 'oku pehē 'e he Sōsaieti Lao 'oku fakamālohi'i e tokotaha ia *against will* pe 'oku 'ikai ko hono loto ia ka 'oku fakamālohi'i 'e he tu'unga ko ē 'oku 'i ai e hopó ia Ke fili fakataha ia mo ha taha kehe na'e 'ikai ke loto tataua ia mo 'e.

Pea ko u fehu'i pe 'aku ia he ko e fo'i fehu'i *key* ia ki he me'a ko eni ko hono to'o 'a e totonu 'a e tokotaha ke fai ki he angī ko ē hono loto. 'A ia ko e me'a ia 'oku tuhu'i mai ko eni ko ē 'e he sōsaieti lao ka ko u fie fehu'i pe 'aku ia pe 'oku 'oku mahino e me'a 'oku talamai ko ē 'e he 'Ateni Seniale ko e *inconsistency* ko ē tu'utu'uni 'oku mahino ia. Ko e me'a fakamaau'anga foki ia ko e *resources* pe ko e me'a ko ē ke fakahū 'aki e hopo, hopo 'e fiha.

Ka neongo ia 'oku tu'u ia 'i he tu'unga 'oku 'i lalo ia ka 'oku kei ma'olunga pe 'a e fehu'i 'o fekau'aki ko e hā e me'a 'e tuku ai hoku loto 'oku ia kae fai ha loto 'o taha kehe ko e me'a ia 'oku talamai 'e he Kupu 99. Ka u ka loto au tokotaha ke u fili sula ko e loto ia 'o'oku he 'ikai ke fai 'e Piveni Piukala ia ko e faka'iloa 'a e fili 'a Taniela Fusimālohi ke fili ia ke fakamaau ta'esula 'a ia ko e fo'i ki ia ko ē heni ke solova pe ko e hā leva e tali ki he me'a 'oku hoko atu

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i mālōlō ā ka u hoko atu mālō. Sea

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko 'eku 'uhinga eni ko e lahi taha 'o e ngaahi hopo ko ē 'i he taimi ni fekau'aki mo e *drugs* mo e 'u hia ko ia 'oku ha'u fakakulupu pea ko e feinga ko eni ke ki'i faingofua ange kei 'oange pe ko 'ene fili pe 'e pau ke 'alu kātoa ki ai 'a e toenga ko ē 'o e ngaahi 'o e kau kaungā faka'iloa. Koe'uhi ke faingofua ange hono fai e 'u hopo. Faingofua ki he talatalaaki faingofua ki he Fakamaau'anga 'Eiki Sea pea ui 'a e ngaahi fakamo'oni taau mo fe'unga mo e 'u hopo ko ia mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i tānaki atu pe au ki he me'a na'e me'a ki ai 'a e 'a Ha'apai 12, ko e mo'oni foki ia ko e Kupu 99 ia 'oku ko e totonu ki he fili ki he fakamaau mo e sula. Ko e *right* pe ia 'oku *grand* mai 'e he Konisitūtone Kupu 99 kapau te mou toki me'a pe ki ai pea hangē pe ko e me'a 'a e Tokoni Palēmia fakatatau ko ē ki he laó ko 'ene fo'i totonu ia ke lava 'o fili ke fakamaau'i ia ...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Palēmia: ...Feinga pe ke tokoni pe ki he feme'a'aki ko eni 'a e Hou'eiki Mēmipa. Hangē ko e keisi ko ena mou me'a hifo pe na'e 'oatu he 'ikai ke u toe 'ai hingoa. 'A ia ko 'ene ongo'i pe ha taha ia ko ē ko ē tau pehē ko 'ene tu'u fakalaó 'oku ki'i palopalema, foki mai leva ia 'alu ia ki he sula ko e 'uhinga ke 'alu ia ki he *emotional side*, palopalema leva eni. Ka mālohi ia ai, neongo 'oku hala fakalao 'a e ngaahi keisi ko ē 'i he Fakamaau tokotaha pe, 'e palopalema leva e keisi ia ko ē he ko e 'uhinga he kuo 'osi fai e faitu'utu'uni ia 'oku tonuhia ia. 'A ena pe ko ena 'oku 'asi mai he *screen*. 'A ia ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku ia kau Fakafofonga ko e 'uhinga pe eni 'i he fakatatau ko ē ki he fakapōtalanoa 'oku 'omai 'oku 'ikai ke 'i ai. 'Oku 'ikai ke maumau he ko e 99 'oku ne 'oange pe *right* ke fili ki he sula pea mo e ...ko e ki'i fakatātā pe ena 'oku tuku atu pea ki hono *apply* ko ē mo e *practicality* ko ē 'a e me'a. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke fakapikopiko pe ko e 'ai ke fakavave. Ka ko e *reality* ena 'o e me'a 'oku hoko ko ē 'i falehopo mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakamālō pe au ki he talí, ka ko e fo'i me'a foki eni 'oku mo'oni pe ia 'oku hanga he Kupu 99 'o 'omai e totonu. Ka ko e loto ko ē 'o e tokotaha ko ia pe ko fē 'a e me'a te ne fai 'i he taimi te ne *exercise* ai pe te ne ngāue'aki ai 'ene totonu ko ē, ko eme'a ia 'oku fehu'ia ko ē 'i he 'aho ni. Ko e fo'i hopo ko eni 'oku 'ai mai ko eni 'e he me'a **Rex: 'A Lolohea pea mo Manumu'a.** Ko e me'a Faka-Fakamaau'anga ia 'oku faingata'a'ia e Fakamaau'anga. Ka 'oku 'ikai ke u tui au ko e tali ki he me'a ko ē 'o e 'aho ni ko e 'ū monomono ko eni 'oku 'omai he taimi ni. He 'e toe faingata'a'ia ange e Fakamaau'anga hono feinga ke solova 'a e fehu'i ko eni 'oku talamai pe ko ē 'e he Sōsaieti Lao. 'E 'i ai e fo'i poini ia he kaha'u he halafononga 'e 'eke'i ai ē. Pea 'oku 'osi talamai pe he Sōsaieti Lao 'e vave ni pe hono fai 'o'ona 'o e 'eke ko ia.

'Eiki Palēmia: Kole pe ki he Fakafofonga pe te u lava 'o tokoni vave atu pe Fakafofonga. Ko e *amendment* ko eni ko e 'omai mei he Fakamaau'anga 'o toki *draft* ia he 'Ateni Seniale 'o fakahū mai ki he Kapineti. Ko e 'uhinga pe eni ia pe na'a ke pehē ko e 'ai eni ia pea nau toe puputu'u nautolu. Ko e ha'u eni mei he Fakamaau'anga 'o talamai. Ko e me'a eni 'oku tonu ke fai ha sio ki ai ke liliu, pea *draft* mai leva 'o toki ha'u e Kapineti pea ha'u me'a ko eni ki he Fale mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea na'e ngata pe foki 'a e Fakamaau'anga ia 'i he'ene talamai 'a e me'a ko eni 'oku 'asi ko ē he *screen* hono ola kovi. 'Oku 'ikai ke toe 'atā pea 'oku mahino pe kiate au ia 'a e Fakamaau 'e ngata ia ai. Ko e hoko atu 'e fai ia 'e he ngaahi ma'u mafai ko eni 'oku nau 'omai e me'a ko eni he 'aho ni. Ka kia au ia ko e fo'i fehu'i ia 'oku hā ngingila mai ko ē, ko e loto 'o e tokotaha ko ē ke fili ko e me'a ia 'oku mahu'inga. He 'ikai ke fakamālōhi'i ha taha pea 'oku tapu pe ia 'i he lao ke hanga 'e ha taha 'o fakamālōhi'i ha taha.

'Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea ka u ki'i fakatonutonu pe. Ko e loto pea mo e totonu faka-Konisitūtone 'oku na kehekehe, 'o kapau 'oku 'omai 'e he Konisitūtone ko ho totonu, tatau pe 'oku ta'eloto ki ai, ka ko e me'a ia 'oku 'omai 'e he Konisitūtone. Ko e me'a ia 'oku tau muimui

ki ai. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku ou ta'eloto au ki he Konisitūtone pea u fai pe au hoku loto, 'ikai pau ke tau fai ki he me'a 'oku 'omai 'e he Konisitūtone hangē ko ia ko e Kupu 99 mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ko e me'a ia 'oku ha'u ko ē mo e 'Ateni Seniale 'a e tafa'aki ko ia, 'oku 'i ai e totonu. Ka 'oku ha'u 'a e Sōsaieti Lao ia taimi ko ē 'oku te hanga ai 'o 'ai 'ete totonu ko ia pe ko hono *exercise* 'ete *rights ke te fili*. 'A ia ko e me'a ia 'oku nau hoha'a ki ai. Ko e hā e me'a 'oku compel 'a ia ko e fo'i lea ia 'oku 'omai he'enua tatau fakapālangi. Ko e hā e me'a 'oku fakamālohi'i ai ha taha ia ke hanga 'e ha taha kehe ia 'o fai 'ene fili. 'A ia ko e me'a ia 'oku 'uhinga mai ko ē. **Ko hono loto** 'oku 'i ai e totonu ia pea ko e me'a ia 'oku tu'u mai e 'Ateni Seniale 'oku tu'u mai e tafa'aki ia ko ē 'i he me'a ko ē ki he loto.

Taukave mei he Pule'anga 'ikai nau tui 'oku fepaki e Lao mo e kupu 99 Konisitutone

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu pe mo e Feitu'u na Sea kole pe ki he Fakafofonga ke fai atu e ki'i tokoni ko eni kātaki. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa e Fale 'Eiki ni. Sea mahalo 'oku tau fihia pea ko e me'a ko eni ko ē 'oku ne hanga 'o ha'ihā'i 'a e feme'a'aki he lao ko eni Sea ko e tohi ko eni ko ē ko ē 'a e Sōsaieti e kau Fakamaau Sea. 'I he tohi ko ia Sea 'oku 'ikai ke ne 'omai 'e ia ha tuhupau ki he lao ko eni 'oku 'ikai ke ne fakahoko hono fatongia, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Fakafofonga Fika 4 'aneafi. 'Oku fakahēhē holo pe. Hangehangē ka pehē hangehangē ka pehē Sea, he koe'uhī ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke hanga 'e he Sōsaieti Lao 'o 'omai mahino ko e me'a 'oku 'ikai ke mo'oni Sea 'e lava leva ke nofo 'a e ...

<003>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: .. Palēmia ia ko e me'a ia na'e,, Ko e lao ia ko eni ko e ha'u ia mei he Fakamaau'anga.

Sea ka u ki'i foki pē ki he me'a ko eni Sea. Ko e Konisitūtone 'oku ne hanga 'o malu'i 'a e tangata'ifonua. Pea ke mahino ia ko e hā 'a e me'a 'oku mahu'inga ko e tangata ke malu'i. Ko e tangata ke ma'u 'ene totonu. Pea ko e me'a ia ko ia 'Eiki Sea kau ngāue'aki e fo'i lea ko e *dynamics*. 'I he 'alu ko ia 'a e taimi *evolution of time* 'oku liliu e me'a kotoa ia. Ko e climate *change* Sea ko hotau mālohinga. Sea ke tau *adaptable, adaptability* 'E anga fēfē ke tau taliui ki he ngaahi tu'utu'uni 'o natula. 'E anga fēfē ke tau taliui ki he tu'utu'uni 'o natula, pe 'e anga fēfē ke tau taliui ki he tu'utu'uni 'o e lao, 'i he 'alu fāliunga 'o taimi. Sea mahalo ko e me'a ia ko ē ke mahu'inga. Pea ha'u leva ki ai pea mo e fakamatala ko eni ko ē 'a e Sōsaieti Lao 'oku 'ikai ke hanga 'e he Sōsaieti Lao ia mo 'ene fakamatala 'o tukupau'i mai ko e fo'i lao ko eni 'oku 'ikai ke fe'unga Sea. 'Oku fakamahamahalō 'enua me'a 'anautolu ia he 'e toe foki pē ia ki falehopo.

Ka ko e me'a 'oku mahu'inga ia heni Sea ko e Konisitūtone pea mo e lao 'oku fa'u ke ne malu'i 'a e tangata'ifonua. Ko e tangata 'oku mahu'inga taha heni. Pea na'e fa'u 'a e Konisitūtone ko e tangata. Sea 'i he Tohitapu Sea kau ki'i lave ki ai. Na'e fou 'a Mosese 'o 'omai e Konisitūtone ke tataki'aki 'a e kau Siu pea 'omai ai e fekau 'e 10 Konisitūtone ia. Hā'ele mai 'a Sisu ia mo e fo'i fekau pē 'e 2. Ne liliu e hā'ele mai 'a Sisu e fekau 'e 2 ia, 'a e fekau konga lahi ko ē 'o e Fekau 'e 10 Sea. 'Oku 'ikai ke toe hanga 'e he fekau 'e 2 ia 'o talamai 'oku veiveiua 'a e Fekau 'e 10 Sea. He ko e ngaahi me'a ia ko ia Sea 'oku mahu'inga ange 'a e tangata he Konisitūtone. He koe'uhi ko e Konisitūtone 'oku fa'u ke ne malu'i e

tangata. Pea kapau ko e me'a ko eni hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a e Palēmia na'e ha'u mei falehopo, na'e ha'u mei he *case* na'e hoko, na'e ha'u he hopo ka ko e tangata ko e me'a ko ia ke lava ke liliu 'aki.

'I he Kupu 99 Sea he 'ikai ke to'o ia pea he 'ikai ke to'o ia 'e ha taha ka kuo pau ke fakasio fakalelei ko e hā e me'a te ne malu'i. Ko e hā e me'a te ne malu'i 'a e tangata Tonga pea mo hono Konisitūtone. Ko e tangatá Sea 'oku mahu'inga taha ke 'oange 'ene totonu. Fa'u e Konisitūtone ke ne malu'i ia, pea kapau leva ko e totonu ko ia 'oku fiema'u ke liliu e Konisitūtone pea tau liliu e Konisitūtone. Ka 'i he Kupu 99 he 'ikai ke to'o. Tau sio 'i he fo'i lea ko e liliu, tau sio ki he fo'i lea ko e *amendment*, tau sio ki he fo'i lea ko e tākaki, tau sio ki he fo'i lea ko e to'o, kae lava ke totonu mo taukave'i 'i he lao 'a e totonu 'a e tangata. Fokotu'atu Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eua 11.

Taukave mei he Tēpile 'a e Kakai 'oku fepaki e Lao mo e Konisitutone

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Mahino pē kiate au ia 'ene fakamalanga. Sea ka ko u lava au 'o sio mei he me'a ko eni 'oku 'omai 'e he Sosaieti Lao, ke 'oua mu'a 'e 'i ai ha lao ia 'e fakaleveleva. Ke ne hanga 'e ia 'o pule'ia ha totonu pē ko ha ... kae tautautefito ki ha loto 'o ha taha ko ha'ane fili koe'uhi ko e totonu 'oku 'oange. Sea ko 'eku fakatokanga pē 'aku ia he kapau he ko e me'a ko eni 'oku talamai 'e he Sōsaieti Lao, 'oku mau mahamahalo *we suspect* ko e ola 'e ala hoko 'i he fuofua taimi 'e 'ohake ai e kaveinga ni he Fakamaau'anga hili hano kamata ngāue'aki e lao ko eni, 'e 'eke'i. Ko e lea eni ia mei he kau tangata.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea,

Taniela Fusimālohi: 'oku nau lolotonga 'i falehopo 'o sio he me'a ko ia 'oku hoko Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu pē Sea. Ke tuku mu'a 'etau 'ai e fakamahamahalo ..

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tau 'ai pē me'a ko ē 'oku pau. Ko e me'a ia 'oku pau ko e tu'utu'uni mai 'a e Fakamaau kuo 'osi hopo 'a e me'a pea ko ia 'oku fiema'u ai ke fai e ngāue ko eni Sea. Ko e me'a ia 'oku pau. Ko e mahamahalo ia ko ē ia me'a kehe ia. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea he 'ikai tuhu hangatonu mai e Sōsaieti Lao ka te nau 'omai 'a e ofi taha 'i he anga 'enau tokanga. Ko e me'a eni 'oku ou 'uhinga ki ai Sea.

Māteni Tapueluelu: Kole pē mu'a pē te u lava ki'i tokoni Sea kapau ko e 'uhinga he'ene me'a he poini ko ē Sea fekau'aki...

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē 'Eua 11?

Taniela Fusimālohi: 'Io.

Māteni Tapueluelu: Nounou pē Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea kole pē pē 'e lava 'ohake 'a e ongo fo'i kupu ko ē 1 (a), 1(b). Tautautefito ki he 1(b) 'oku 'i ai e palakalafi fakamuimui 'e Hou'eiki ko e 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku fakahoko mai. Ngalingali...

<004>

Taimi: 1450-1455

Mateni Tapueluelu: ... he palakalafi fakamuimui 'e Hou'eiki ko hono 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku fakahoko mai ngalingali ko e fakamahamahalō. Sea ko 'eku fakahoko atu pē 'e au ko e ko 'eku faka'apa'apa lahi kapau ko e lao ko eni ko e 'omai mei he Fakamaau'anga ka 'oku 'ikai ke ai ha toe veiveiua 'i hoku lotō Sea 'oku monuka e Konisitūtoné heni pea ko e kupu eni Sea 'oku ou lotō ke 'oatu palakalafi hono ua kātaki 'o e 1(b) 'alu hifo pē. 'A ia ko e **kā kuo pau kā kuo pau 'i he taimi 'oku fakamaau'i fakataha ai ha taha faka'iloa pehē mo e kau kaungā faka'iloa kehe kuo pau 'e 'ikai fakangofua ha taha 'i he kaungā faka'iloa ko ia ke fili ke fakamaau'i 'e ha Fakamaau kae 'ikai 'i ai ha kau sula tukukehe kapau 'e fakahoko pehē 'e he kotoa 'o e kaungā faka'iloa ko e fo'i lea lōloa ko eni Sea hono faka'uhinga'i kapau pē 'e fili sula ha tokotaha ...**

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e me'a ko ē nau 'uhinga ai ko ē.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē 'Eiki Minisitā ke me'a mai ange e Fakafofonga he ko e hā 'ene faka'uhinga.

Mateni Tapueluelu: Ko e 'uhinga pē Sea kapau 'e fili sula ha tokotaha kuo pau leva ko e toenga ia te nau sula kotoa he ē ko e ke fakatokanga'i ange 'a e Tu'utu'uni ko ē 'a e kupu 99 'oku pehē ia.

'Eiki Palēmia: Sea ke ki'i fakatonutonu pē kātaki pē Tongatapu 4 ko e 'uhingá he 'oku 'asi pē hangē kupu ko ena na'a ke me'a ki ai 'oku mo'oni 'aupito pē 'ene mahu'inga. 'E lava pē hangē ka u lau kuo pau 'i he taimi 'e fakamaau'i ai fakataha ai ha taha faka'iloa mo ha kau faka'iloa kehe kuo pau 'e 'ikai fakangofua e taha 'i he kau faka'iloa ko eni ke fili ke fakamaau'i 'aki 'e ha Fakamaau kae 'ikai ha kau sula.

'A ia ko e Fakamaau pē 'e taha tukukehe kapau 'e lotō kotoa ki ai e kau, 'a ia kapau ko ha toko nima ko e taimi pē te nau toki Fakamaau ta'esula ai ko e lotō e toko nima ki ai he 'oku 'oange e 99 ia 'a e totonu 'a e taha kotoa pē ke nofo pē ia 'o Fakamaau Sula *only when* 'i he'enua lotō kotoa...

Mateni Tapueluelu: Fehu'i atu au fēfē ke me'a mai ai pē ...

'Eiki Palēmia: 'I he'enua lotō kotoa. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: He, 'ikai ke me'a mai pē 'o tokoni mai pē, fēfē leva ka fili ha tokotaha hē ke sula?

'Eiki Palēmia: Ko ia. 'A ia 'e lotō, 'e 'ikai leva ke nau 'alu nautolu 'o Fakamaau ta'esula kotoa 'a ia hangē ko e peesi ko e palakalafi fakamuimui ka 'ikai ka fili ha taha ka 'ikai ke, ke 'ikai 'i ai ha kau sula tukukehe pē 'okapau 'oku nau lotō kotoa ke ta'esula *it's only* he *condition*

ko ē he ko e ‘uhinga he ‘oku ‘i ai e totonu ia ‘a e taha kotoa pē ke sula. Kapau leva ‘oku pehē ia ‘e ta’esula ko ‘ene fili pē ia ‘a’ana. *But only when they* nau loto kotoa pē ke ta’esula.

Mateni Tapueluelu: Kapau leva ‘e fili ha tokotaha ke sula te nau sula kotoa.

'Eiki Palēmia: Ko ia he ‘ikai ke lava ia he ko e ‘uhinga ko e totonu ‘a e tokotaha ko ia ‘i he kupu 99. Mālō.

Poupou ki he fokotu’u ke ‘omai ha fale’i fakalao tau’atāina ke faka’uhinga’i kupu 99
Konisitūtone

Mateni Tapueluelu: Ko ia. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmia koloa pē ‘oku mahino mai e *position* e Pule'anga pea ko e me’a ia ko u talaatu ‘oku maumau ai e Konisitūtone Sea. Ko hono ‘uhingá Sea ko hono fakalea e kupu 99 **kapau na’e fili e tokotaha ko ia ke sula** ko hono ‘ai fakapālangi *if he so elect* ko e *he* ko ia ‘oku ‘uhinga ia ki he fo’i tokotaha faihia ka ‘oku ‘ikai ko e fakakulupu ko e poini ia ko ē ‘oku mau ‘oatu. ‘Oku to’o e totonu ‘a e toko ua kehe ko hono ‘uhinga ko e fili ‘a e tokotaha kehe. Pea mo’oni pē ia ko e totonu ke fili sula. Ka ‘okapau ‘e fili ka kapau leva ko e fili ia ha tokotaha kehe pea *compel* ai e kaungā hia ia ke nau fili sula kotoa ko ‘ene uesia kupu 99 he’emau vakai ‘Eiki Sea.

Ko ia ‘oku ou poupou au Sea kapau ‘e laumālie lelei ‘a e ‘a e Pule'anga ke ‘omai mu’a ha fakakaukau ‘uhinga fakalao tau’atāina Sea he ko u ongoongo’i ‘oku feinga ‘a e Hou’eiki Pule'anga ke fakamā’opo’opo Sea ‘a e ‘a e hopo ke ‘alu pē ki ha fetu’u ‘e taha. Ka ko e fo’i totonu foki ia ‘oku kehekehe fakamaau ia ‘a e Fakamaau pea kehe fakamaau ia ‘a e kau sula. Ko e sula ia ko hono fakamaau’i kita ‘e he ‘e hoto tatau pē ko e *peers* pea kapau ‘oku kehekehe Sea ko e faka’uhinga ia ‘e kehekehe ko e hisitōlia ia ‘e he tuku’au mai ‘a e sula Sea. Pea ko u pehē au ke ‘oua te tau fu’u tokanga tautolu ia ‘o ka faikehekehe faka’uhinga ‘a e fakamaau ‘ata’atā mo e faka’uhinga ‘a e kau sula kae pukepuke totonu ‘oku ‘omai he Konisitūtone Sea.

Ko e anga ia e fokotu’u atu ‘oku ou poupou au ke ‘omai ha toe ki’i *interpretation* ‘oku tau’atāina ange ia Sea pē ‘oku uesia e, ‘oku ‘oku ‘ikai ke u loto au ke fakafepaki noa’ia ‘oku mafasia hoku konisēnisi he ko e **totonu it’s a right** Sea he kupu 99 ke ‘oua mu’a te tau to’o ma’ama’a, ‘uluaki, ua ‘oku hangehangē kiate au ‘oku te’eki ke ‘ave eni ia ke fai ha *public consultation* ko e fo’i fili ē ‘a e kakai ‘i tu’a ka ‘oku tau hanga tautolu ‘o talanoa’i ‘i loto ni pē ko e hā e vakai ‘a e kakai ngalingali te nau fou mai he ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Māteni Tapueluelu: ... na’a tau sio atu tautolu Sea. Ko e fokotu’u poupou atu ia ‘omai mu’a ha faka’uhinga lao pea fakakaukau’i kapau ‘oku tonu ‘a e me’a ‘oku mau ‘oatú pea fakakaukau’i pe ā pe ‘e ‘omai ha si’i lau ‘a e kakai ki ai he ko nautolu te nau fili sula Sea mālō ‘aupito e ma’u faingamālié.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pe ke u ki’i fakama’ala’ala atu, ke ‘osi mea’i pe ‘e koe ko e lao ko eni na’e ‘alu ‘o Komiti Lao pea toki foki mai ko eni ki hení Sea. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia ka ha’u e fakahinohino lao hokó pea ‘ikai ke tui nautolu ki ai toe ‘omai ha fakahinohino lao. Ko e ongo fakahinohino lao eni ‘e 2, tau feme’a’aki ai, hā pe me’a te tau tu’utu’uni ki ai pea ko e me’á ia. He ko e ‘uhingá ‘oku tau kumi ‘etautolu ia ha fakahinohino lao ko ē ‘e *fit* pe fe’unga mo ‘eku tuí.

Ka ko ena 'oku 'osi 'omai e *independently* pe 'a e ongo fakahinohino lao ko ē pea tau fua tautau ai. He ko 'eku 'uhinga pe 'aku ia 'oku taumu'a ke tau kumi pe ha me'a fe'unga mo 'ete fiema'ú

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ko e ki'i fakatonutonu leka pe ia. 'Ikai ko 'eku 'uhinga 'a'aku .ia

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

Māteni Tapueluelu: Ke 'omai ki he fiema'ú Sea ko e 'uhinga e tautapa ia 'oku mau faí he ko e 'Ateni Senialé, faka'apa'apa lahi. Ko e loea foki ia Pule'angá pea ko e lao eni 'a e Pule'angá. Ko e 'uhinga pehē Sea na'a 'i ai ha loea ko ē 'oku 'ikai ke ne fakafofonga'i 'e ia e Pule'angá pea tau'atāina ange 'a 'ene faka'uhinga'i mai e 99 Sea. Ko e 'uhingá pe ia, mālō 'aupito.

Taniela Fusimālohi: 'A ia Sea ko e faka'osi atu pe 'eku malanga. 'Oku 'i ai hotau fatongia 'o tautolu pe ko e *duty* ki he Fale Aleá ke fa'u fakalelei e Lao e fonuá. Ko e me'a ko eni 'oku ou tokanga ki ai Sea ka fai atu 'o hoko e me'a ko eni 'oku talamai 'e he Sōsaieti Laó. Pea ko u tui lahi au 'e fai ia he vave tahá ka paasi e lao ko ení. Ka fai atu kuo maumau'i 'e he laó 'oku tau fa'ú e Konisitūtoné pea ko e lao ko eni 'oku tau fa'u he 'aho ní 'e tamate'i.

Pea ko hono uá Sea 'e foki mai 'a e kakaí kiате kitautolu pe ko e hā 'etau me'a na'e faí kae 'ikai ke fa'u fakalelei e laó. Ke tau 'ai ange ha founa 'oku malú, ko e 'uhinga ia na'á ku fokotu'u atu ai 'anenai pea poupu ki ai 'a Tongatapu 4. Sai e 'Ateni Senialé ia, sai mo e Talēkita ia e *Public Prosecution*, ko ē 'oku 'omai mo e *view* 'a e Sōsaieti Laó. Sea kae 'omai angé ha tau'atāina

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

Taniela Fusimālohi: Ke fai'aki

Sea Komiti Kakato: Ko 'etau taimí ē, kei toe pe ho taimi ka tau ki'i mālōlō ē.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1530-1535

Satini Le'o: ... Me'a mai 'Eiki Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki hoko atu 'etau feme'a'aki 'Eua 11 me'a mai pe ki he, he ko e talu 'etau kamata 'anenai mo ho'o

Taniela Fusimālohi: Faka'osi atu pe ia 'i he tālānga ko eni ki he lao ko eni te u poupu atu pe ki ha fokotu'u ke mai mu'a ha fale'i fakalao tau'atāina ki he Fale Alea ke fakamaama 'aki e talanoa 'oku mahino pe ngaahi konga kehekehe 'oku tau talanoa ki ai. Ka ko e poupu atu pe ki he fokotu'u ko ia mai mu'a ha tau'atāina pe 'oku ne uesia 'a e Kupu 99 'i he anga e vakai mo e totonu 'a ha taha ki he fili sula pe 'ikai pea ko e anga ia e poupu atu ki he fokotu'u ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki 'io 'e Tongatapu 7 me'a mai

Tui Tongatapu 7 'oku monuka kupu 99 Konisitutone he Lao ko eni ki he hopo sula 'i he kupu 14 (b)

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea tapu ki he kau Mēmipa ko e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea ko e fakakikihi ko eni 'oku nofo he Kupu 99. Ka ko u lotu Sea ke 'ohake mu'a 'e he Kalake Kupu 99 he 'oku ko u tui au 'oku totonu ke maama fe'unga pe Fale ni ke tau lava 'o *determent* pe 'oku maumau he 'e he lao ko eni e Kupu 99.

Ka u hanga pe 'o *highlight* pe Sea ko e anga e fakakaukau 'a e motu'a ni ki he *element* 'o e Kupu 99. Kapau 'e *highlight* 'i hake Kalake 'a e fo'i laine fika 2, fai ha hia kuo pau, ko e fo'i lea ko ē 'i mu'a he faihia. *Highlight* pe mei he kuo pau 'e fai 'aki 'a e sula kapau te ne lotu ki ai. Ko e fo'i 'elemeniti ia Sea pea ko e fo'i 'elemeniti fika 2 'oku ou hoha'a 'oku mahino ko e ko ē 'oku fai ai e longoa'a 'e ngofua he laine fika 3 'e kalake, **'e ngofua ki ha fa'ahi 'i he hopo ko ia ke fili ke fai 'aki 'a e sula.**

Sea ko e ongo fo'i totonu eni 'oku 'uhinga ai e taukave **kuo pau 'e fai 'aki 'a e sula kapau te ne lotu ki ai** 'uluaki ia, 'uluaki ia e fo'i 'elemeniti. 2 e fo'i 'elemeniti 'oku pehē pe ko e fo'i totonu Sea, **'e ngofua ki ha fa'ahi 'i he hopo ko ia ke fili ke fai 'aki 'a e sula.** Ko e me'a ia 'oku fakakikihi'i atu 'e he tēpile ko eni Sea hangehangē ko e 14B 'oku ne to'o 'a e ongo fo'i totonu 'oku 'omai he Kupu 99. Sea, ka ko e me'a eni 'oku ou hoha'a au ki ai Sea, fo'i faka'osi ko e ko ē fo'i kupu ko eni Sea 'oku pehē ni, **pea 'e 'ikai ke tamate'i 'a e lao ni,** 'ikai ke ngata ia ai hoko atu e fo'i lao ia Sea 'o pehē mai, **'o ta'engata.**

Ko 'ene mamafa ia Sea, Sea na'e 'i ai e polokalama letio na'u fanongo hake 'aneuhu me'a ai e Minisitā e *MIA*. Na'a ne hanga 'o fakamanatu he polokalama ko ia 'a e lea 'a Tupou 'uluaki hono 'omai e Konisitūtone, 'ofa ke 'oua na'a mafoa 'a e ata pea 'aho kuo liliu he 'e he Fale Alea 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku 'omai 'e he Konisitūtone ko eni. **'Ofa ke 'oua na'a 'i ai ha 'aho kuo mafoa e ata kuo liliu 'e he Fale ni 'a e ngaahi tefito'i mo'oni** 'o e Konisitūtone ko 'eni. He kapau te mou muimui ki he Konisitūtone 'e monu'ia ho'o mou hako 'o lauikuonga.

'Oku ou hoha'a ko hono toutou ue'i 'a e ngaahi totonu 'oku 'omai he 'e he Konisitūtone ke malu'i 'aki 'a e tau'atāina ke fili 'a e tangata'ifonua Tonga. Ko e fakamatala ku ou ma'u mei he ngaahi makatu'unga 'oku 'uhinga 'enau lotu ke monomono e Kupu 99 Sea, makatu'unga 'uluaki 'oku 'omai fakahela ka nautolu fakamole

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Sea Komiti Kakato: Fakamanatu atu pe Fakafofonga 'oku 'ikai ke liliu e Kupu 99

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke fakatonutonu e Kupu 99 ia, ko ia

Sea Komiti Kakato: Ko e lao pe ko eni hopo

Paula Piveni Piukala: Sea 'oleva pe ke maau atu 'eku fakamalanga Sea he ko u tui

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Te u 'oatu e maama ke ne tataki

Sea Komiti Kakato: Tui mai kiate au he ko e tu’o fiha eni ...

<007>

Taimi: 1535-1540

Paula Piveni Piukala: ...Te u ‘oatu ‘a e maama

Sea Komiti Kakato: Tui mai kiate au ko e tu’o fiha eni ho’o hanga ‘o ta’ofi mautolu, ka ko u talaatu ‘oku ‘ikai. Ko e ‘uhinga ‘oku tu’uma’u pe ē ‘a e Konisitūtone ‘oku ‘ikai ke liliu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakamalanga he ko e Kupu 82 ‘oku ne talamai ko e kupu ē ‘oku *Supreme*. Ko e kupu ko ē ‘oku ‘omai ko eni ‘oku na fepaki mo e kupu ko ē. Pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e tatau ai pe.

'Eiki Palēmia: Sea ‘ai mu’a ke fakatonutonu. Ko e fakatonutonu ‘oku ‘ikai.

Paula Piveni Piukala: Pe tau tali pe ta’etali ‘e lī e ki’i lao ko eni mei he Fakamaau’anga.

'Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke liliu ‘a e 99 ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke liliu e 99 fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mahino ia kia au. ‘Oku ou pehē ‘oku ou vale ‘oku ‘ikai ke u mahino’i ‘oku ‘ikai ke liliu.

'Eiki Palēmia: Ka na’a ke me’a’aki Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘oatu e ‘elemēniti ko eni ko hono ‘uhinga he ‘oku fakafepaki’i ‘e he lao.

'Eiki Palēmia: Na’a ke me’a’aki ‘o pehē ‘oku liliu ‘a e me’a. ‘Oku ‘ikai ke liliu ‘a e 99 ia Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oua ‘e ‘omai e vevé ke tau fihia ai. Ko ‘eku poini kuo ‘osi ‘oatu e ongo fo’i ‘elemēniti ‘e ua ke faka’apa’apa’i, ongo ‘elemēniti ko eni ‘oku liliu ia he 14B ko ‘eku poini ia.

'Eiki Palēmia: ‘E angafēfē Sea, fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku totonu ke lolotonga pe ho’o hopo kuo ke liliu ‘o sula, liliu ia.

'Eiki Palēmia: Angafēfē ke liliu ‘e he lao ia ‘a e Konisitūtone, ‘e angafēfē ia?

Sea Komiti Kakato: Ki’i fanongo ange Fakafofonga, ‘e ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo ange fakamolemole ki lalo mo fakamokomoko pe. Ko e mahino ko ē kiate au talu ‘eku ngāue. Ka ‘i ai ha lao ‘e fepaki mo e Konisitūtone ko ia ‘e pau

leva ke tuku e lao 'e kei mālohi e Konisitūtone. Ko e faka'uhinga, ki'i me'a hifo pe ki lalo 'oua leva ho'o me'a hake. Ko e faka'uhinga ko ē 'a e Feitu'u na 'oku fepaki ia. Ko e kole ko ē mei he Fakafofonga ko ē 'oku mo'ui e fokotu'u ko ē 'oku 'osi poupou'i ke 'omai ha Fakafofonga Lao Fale'i ke ne hanga 'o fakapapau'i pe 'oku 'ikai fepaki pe ...he 'oku 'omai e pepa ia fakataha mo e AG 'oku ne pehē 'e ia 'oku 'ikai ke fepaki ia, faka'uhinga 'amoutolu 'oku fepaki. Ko e mahino ki he motu'a ni.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a ko ē na'a ke me'a mai 'o pehē 'oku liliu 'ikai, 'ikai ke liliu ē. Ko e lao ko ē ki he fili ki he tau'atāina ha tangata hopo sula pe 'ikai sula ko ia eni 'oku 'omai ke liliu, mole ai e tau'atāina 'a eni ko eni 'oku ke faka'uhinga'i.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Kupu 99.

Tui Tongatapu 7 'e ngalivale 'a e Fale Alea 'oka tali e Lao ko eni ki he totonu 'i he hopo sula

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko ia Sea ka u hoko atu au ia ai ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga Sea, tatau ai pe pe tau tali he Fale ni he 'aho ni me'a pe 'e hoko ki ai ngalivale e Fale ni ka nau tali eni he 'e hanga he Kupu 82 'o tu'utu'uni'i e Fakamaau'anga ke lī e ki'i Lao 14B ko eni kitu'a, fakapapau atu 'e au Sea he 'aho ni. Ko e 'uhinga 'eku 'oatu 'oua te tau toe mole tautolu hono toe kole mai ha fakakaukau 'a ha taha, fe'unga pe mahino mo e maama 'i he Fale ni ke tau hikinima pālōti 'i he fō'i lao ko eni Sea ka tau 'unu. Ko 'eku poini ia ko ē 'a'aku, he ko hono 'uhinga 'oku toe 'i ai pe *mechanism* ia 'i mui he 'osi hono tali ko eni. Ka ko u fakana'ina'i atu ki he Fale ni Sea, 'ikai ke u tui 'e fakamo'oni 'Ene 'Afio ki he lao ko eni. Pea 'oku 'ikai ke u tui 'e tali 'e he Fakamaau e lao ko eni ko e 'uhinga pe ko e tu'u fepaki ko eni.

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea, tapu pea mo e Feitu'u na tapu mo e Fale 'Eiki.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea 'oku ou kole fakamolemole kia Tongatapu 7. Ko e ngaahi me'a 'oku ne me'a'aki hangē ia 'oku fakailifia'i mautolu. Ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke ne hanga 'e ia 'o 'omai ko u tui he 'ikai loto ki ai 'Ene 'Afio. Sea ko e me'a kehe ia, tau fai hotau fatongia ka tau lava 'o 'ilo ko e me'a ia 'oku mo'oni. Sea te u hoko atu ai pe 'eku malanga pe ngata ai pe?

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a ki lalo Fakafofonga 'e Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pe Tongatapu 7. Ko e anga ko ē 'etau ngāue lekooti pea sai ho'o malanga mālohi moutolu kau Mēmipa 'osi 'omai homou le'o. Ko e pehē ko ē ke fakamā kotoa kitautolu ko e lao ko eni 'oku 'osi fakamahino mai he 'Eiki Palēmia ko e fokotu'u eni mei he Fakamaau'anga.

Paula Piveni Piukala: Sea na'e 'ikai ha me'a pehē ia mei he Fakamaau'anga, hala ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io ka ko e me'a ia 'oku ou ma'u he 'ikai ke ke faka'ikai'i 'e koe au.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ka ko e me'a ia 'oku ou ma'u he'eku tangutu atu heni.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga 'eku fakamalanga.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo ka u fakama'ala'ala atu ki he Feitu'u na ke ke mea'i e me'a ko ia. Pea ko e 'uhinga ia hono 'omai e fo'i lao ko eni. Ko e lao 'a e Pule'anga mo ho'omou faka'uhinga. Ka ko u tuku atu ke ke malanga. Ka ko ho'o malanga kuopau ke tau pāloti'i e ongo fo'i fokotu'u 'e ua ko ē. 'A ia 'oku 'osi poupou'i 'o fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni pe 'oku loto ki ai e Fale ni pe 'ikai.

Paula Piveni Piukala: Ko e ua 'o e makatu'unga 'oku taukapo he fo'i lao ko eni Sea ko e pehē tokua 'i he anga hono fakahokohoko e hopo. Ko e fa'ahinga ko ē 'oku 'uluaki hopo sulá ko e hopo ia 'oku 'uluaki fakahoko. Pea ko e fa'ahinga ko ē 'oku fili ke fakamaau 'ata'atā te nau toki hopo ...

<003>

Taimi: 1540-1545

Paula Piveni Piukala: ko e poini eni Sea. Nau pehē 'e hao ia he fakamaau sula. Pea 'i he'ene pehē 'oku faingatā'ia leva 'a e kau talatalaaki ke toe *build* 'enau *case* ki he fakamaau lahi.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea ko e ki'i 'eke pē ki he Fakafofonga. Ko fē 'a e kupu ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: 'E sai pē ke fehu'i atu e 'Eiki Palēmia ki he Feitu'ú na?

'Eiki Palēmia: Ko fē e kupu ko ia 'oku 'asi ai 'oku fakahokohoko 'o mu'omu'a 'a e sula.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e founa ngāue ia 'a e Fakamaau'anga Sea, na'e fakahoko mai 'i he taimi na'a tau talanoa'i ai he Fale Alea 'e he Tokoni Palēmia pē ko e Minisitā Lao 'oku 'uluaki hopo 'a e hopo sula pea toki hoko mai 'a e hopo Fakamaau. Pea ko e faingatā'ia 'anga ia ko ē ko ē ki he kau talatalaaki.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu pē Sea. Ko e me'a ko ia ko e me'a pē ia 'a e Fakamaau'anga 'oku 'ikai kau ha taha ia ai.

Paula Piveni Piukala: Kae kehe, pea kapau 'oku 'ikai ko ia Sea kuo pau ke mu'omu'a 'a e taha 'i he taha. Ko e poini eni Sea. 'Oku 'ikai ke 'uhinga e vaivai 'enau *built* 'e he Talatalaaki 'enau *case* 'i he hopo 'uluaki ke nau hanga ai 'o tukuaki'i 'a e tau'atāina 'oku 'oange 'e he Kupu 99 ki he tangata'i fonua Tonga. 'Oku 'ikai ko ha makatu'unga ia 'a e 'ikai ke nau lava build 'enau *case* he 'uluaki hopo ke nau *excuse* 'aki 'oku tu'u hala 'a e ngaahi totonu 'oku 'omai 'e he Kupu 99 Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole ke u tokoni ki he Fakafofonga Sea. Tapu mo e Feitu'ú na Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē 'e he Feitu'ú na e tokoni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko 'eku tokoni hangē eni ia 'oku tau 'i falehopo tautolu ia Sea. Koe'uhi 'oku 'osi pehē mo pehē mo pehē. Ko e lao ia ko eni Sea ko e fokotu'u mai e lao ke toki ō ai ki he falehopo.

Paula Piveni Piukala: Ko e tuku pē ā 'ene ki'i tokoni 'ana ia Sea he koe'uhi ..

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: he koe'uhi ko e fakamahamahalō ko ē 'a e Komiti Sōsaieti Lao 'oku hangē pē ia ko 'etau toe hangē eni ia 'oku tau toe hanga 'etautolu 'o talaatu ko e me'a 'e pehē mo pehē.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu au ke ta'ofi 'ene tokoni 'ana..

Sea Kōmiti Kakato: Sea ko e kole pē ki he Feitu'ú na pē 'oku ke tali pea ke me'a ki lalo. Kae tuku mai leva...

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu au ke ta'ofi atu ia 'ikai ke u tali 'e au 'ene tokoni ..

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu 'e au ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oleva mo ki'i 'oleva pē mo ki'i me'a pē ai. Na'a ku kole atu ki he Feitu'ú na pea ke me'a pea u pehē ke tukuange, ..

Paula Piveni Piukala: 'Io pea na'a ku pehē 'e au ko 'ene tokoni mai..

Sea Kōmiti Kakato: Pea ke me'a 'o fanongo mai, fanongo mai ka tau hokohoko atu. Na'a ku kole atu pea ke me'a ki lalo pea me'a mai e Fakafofonga. 'I he'eku faka'uhinga ki he me'a mai 'a e Fakafofonga, 'oku 'ikai ko ha'ane tokoni ko 'ene tafulu'i 'e ia e Feitu'ú na. Ko e me'a ia 'oku ou pehē atu ai ke ke fanongo lelei kae tatafe 'etau feme'a'aki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sai pē Sea kae toki 'oatu pē ki'i tokoni kātaki. He koe'uhi na'e mole ki'i tokoni 'anenai ka ko eni 'oku toe foki mai. Sea ko e me'a ko eni ko ē 'oku hangē ko e fakamahamahalō ko eni ko ē 'oku 'omai mei he Sōsaieti Lao, pea ko eni 'oku tau talanoa tautolu ia ko e me'a 'e pehē mo pehē mo pehē. Sea ko e kau ia he ngaahi 'oatu pē fo'i lea faka.. ngaahi *predictions* ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'amanaki ia 'e hoko. Pea kuo tau nofo tautolu ke tau ilifia ki he kaha'u, kae tuku e fakamaau totonu he ko e *case* ko eni na'e ha'u ia mei he fale Fakamaau'anga Lahi.

Sea ko e me'a ko ē 'oku ha'u mei he Fakamaau'anga Lahi Sea ko e *concrete evidence* ia Sea he ko e me'a ia 'oku hoko. 'E anga fēfē ke tau fakamahamahalō ki he kaha'u, kae hili ko ia ko e me'a ia 'oku lolotonga hoko ho fonua ni Sea. Tau hanga 'o solova 'a e me'a 'oku hokó, tuku e ilifia ki he kaha'u. Fai e me'a ia 'o e taimi ni.

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole kau ki'i kole atu pē. Pē 'e lava mu'a 'omai 'a e fakamo'oni ko ē Sea ko e 'omai eni mei he Fakamaau'anga. 'E lelei pē ke tokoni kia mautolu he ko e fakahā mai pē ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ha'u eni mei he Fakamaau'anga Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki ko e me'a ko ia na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Palēmia 'anenai ko e me'a ko eni ko e 'omai mei he Fakamaau'anga. Pea 'oku tānaki mai ai 'a e ngaahi fo'i

hopo ka 'oku 'ikai ke toe me'a mai 'a e Palēmia 'i he fakakiiki 'o e fo'i hopo, ka mou me'a hifo pē ki ai ki he fo'i fōtunga ko eni.

Eiki Palēmia: 'E Sea tuku ke u fakama'ala'ala atu na'a tokoni. 'I he taimi kotoa pē 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē 'e Tongatapu 7 'e toe foki atu pē ki he Feitu'ú na.

Eiki Palēmia: Fai e feme'a'aki 'a e fakamaau 'a e tafa'aki ko ē fakamaau pea mo e 'Ateni Seniale 'i ha ngaahi fokotu'u ke fakalelei'i. Pea ko e kau eni ia kau ai mo e 'u me'a kehekehe ko e kau pē eni ia ai. Ka ko u tui 'e Tongatapu 7 kātaki pē, ko e me'a ko eni mei he fili mei he sula ki he fakamaau mo e fakamaau ki he sula ko e me'a ia mei he 2006. Ko e fo'i *discussion* ia heni, 'a e *right* ko ā 'a e kulupu. Ko e fo'i fili ia ko ē me'a na'e 'osi tali ia 'e he lao he 2006 pea kapau 'e toki 'ohake he me'a 'a e 'a e konga lao ia ko ia. Ka ko e 'uhinga eni ia ko e 'uhinga ka fili ha taha ia pea te ne *overrule* 'e ia 'a e 99 ko ē 'a ha tokotaha, 'oku 'ikai ke tonu ia he 'oku ai 'ene *right* 'a'ana ia ke fakamaau'i ia 'e he sula. Ka ko e me'a ko ē ko ē ki he mafuli mei he ta'esula ki he sula mo e sula ki he ta'esula na'e tali ia he 2006. 'A ia ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia na'a tokoni ka ko u 'uhinga pē 'aku ia ki he taimi ko ē ko ē 'oku fili ai ha taha ke sula, 'oku ai 'ene *right* 'a'ana ia ko e 'i he taimi ko ē 'oku ngāue fakakulupu ai *organise crime* pē ko e 'uhinga ha fo'i kulupu...

<004>

Taimi: 1545-1550

Eiki Palēmia: ... 'oku nau *try* kehekehe 'a ia 'oku mahalo 'oku tau fetō'aki ko e 'uhinga 'o pehē 'oku 'ai ke alea'i ka ko e me'a ia mei he *existing* lao ka ko e sio atu ko ē hono *apply* ko ē ki he kulupu. Ko ia pē Sea na'a tokoni atu pē ki he feme'a'aki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea, 'oku 'ikai ke fu'u mahino ia kiate au 'a e 'a e fakamalanga 'oku fai mai he 'Eiki Palēmia ko au foki ko u feinga ke u muimui pau. Ko e ko e kupu ko eni 'oku 'ohake he 14B. Sea ko e 'uhinga 'oku ou, ko u faka'apa'apa pē au ki he ki he Minisitā e *MOI* 'oku 'i ai e me'a Sea ko e ko e fakafuofua fakapotopoto. Ko e 'uhinga ia nau 'ohake ai e ongo fo'i kupu ko eni 'a e ongo fo'i 'elemēniti 'oku tui e motu'a ni ko e 'elemēniti ia 'o e kupu 99 'a ē ko ē 'oku pehē kuo pau 'e fai'aki 'a e sula kapau te ne loto ki ai, sio ko e fo'i tau'atāina ia. Fo'i tau'atāina ko ia he'ikai toe lava ha taha ia 'o ue'i. Pea ko e fo'i fakalea ko ē ko ē fika ua 'e ngofua 'a ia kapau te u hanga **pea ka 'i ai ha fakakikihi 'e hoko 'i ha hopo sivile** 'e fai 'i he Fakamaau'anga Lahi ko 'eku 'uhinga pē eni ke tau hanga 'o 'o talanoa'i ke mahino. 'A ia kapau 'e fai ha ha fakakikihi he lolotonga ko e hopo Fakamaau Lahi 'ata'atā ia 'e ngofua ki ha faha'i 'i he hopo ko ia hopo Fakamaau Lahi ke fili ke fai'aki 'a e sula sio ko e ongo fo'i tau'atāina ia pē ko e me'a 'oku ou ui 'e au ko e ongo fo'i 'elemēniti 'o e lao. He 'ikai ke ngofua he tu'u e Konisitūtone ke tau *overwrite*. Sai ko e ongo fo'i kupu ko eni 'oku 'omai ko eni he fokotu'u lao ko eni Sea 'oku ne fakatou fakafepaki'i lōua e ongo fo'i totonu ko ē. 'UHINGA ia 'eku pehē atu tau hiki nima tautolu ia ai 'oua toe 'ave ia ke toe 'omai ha *opinion* 'a ha loea he ko hono 'uhinga 'oku malu'i 'a e Konitūtone he kupu 82. Ko e anga ia 'eku fakakaukau Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga sai pē he ko ho'o fokotu'u 'a'au ia mo ho'o fakakaukau ko u fakamālō atu ho'o faka'uhinga ka kuo pau pē ke nofo 'a 'eku ngāue fakatatau mo e tu'utu'uni kuo pau pē ke tau pālōti he na'e fai e pou pou. Tokoni Palēmia.

Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. Ko u kole pē au ia ke, ke kātaki mu’a ‘a e Komiti Kakato vakai hifo ki he konga ko ē ‘oku ‘uhinga ai ‘a e fakamatala ‘a e konga 1B palakalafi faka’osi 14 (1)B. Ko ia Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku tuhu ki ai ‘a e fo’i ngāue ko eni ‘a e konga hifo ‘osi hifo e laine tolu laine hono fā **ka kuo pau ‘i he taimi ‘oku fakamaau’i fakataha ai ha taha faka’iloa pehē mo e kaungā faka’iloa kehe kuo pau ‘e ‘ikai fakangofua ha taha ‘i he kau kaungā faka’iloa ko ia ke fili ke fakamaau’i ia ‘e ha Fakamaau.**

Fakatokanga’i ange ia ‘e ha Fakamaau kae ‘ikai ‘i ai ha kau sula. Tukukehe kapau ‘e fakahoko pē ē ‘e he kotoa ‘oku ‘ikai ke uesia ‘a e sulá ia ai ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga pē eni ki he kaungā faka’iloa he ‘ikai ke toe fili ia ke fakamaau’i ‘e he Fakamaau tokotaha pē. Ko ia ko u fokotu’u atu Sea tau pālōti ā.

Sea Komiti Kakato: Sai kuo mahino kiate au kapau ‘oku toe ‘i ai ha’o poini makehe mei he me’a ko eni ‘e Fakafofonga pea tau ‘ai, ka ‘ikai te tau pālōti tautolu ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poini pē ‘a’aku Sea ke u fakaloloto atu e fo’i ‘a e fo’i ‘elemēniti ‘ena fepaki.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘oku sai ke ke fakaloloto ke hiki.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: He ko e ko e fo’i lea ‘oku ou tokanga lahi taha ki ai ‘e Hou’eiki ‘a e me’a ki he Fakafofonga ke tau, ‘ikai ‘ikai ke tau fakamā tautolu heni ko e fakamā ‘a e Pule’anga he ko e Pule’anga mo ‘enau AG na’a nau ‘omai e me’a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ke ke mea’i. Ko e hiki pē ho’o me’a ‘a’au ia ke mahino na’e ‘i ai ho’o me’a fekau’aki pea mo e me’a ko eni ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia. ‘Ai ke u laulau atu pē ‘a e 1(b) Sea. Ko e ‘uhinga ke u ‘oatu ‘a e me’a ko ē ‘oku ou tui ko e ‘elemēniti ia ‘oku fepaki. Kuo pau ko e aofangatuku ha fili kuo fakahoko ‘e ha taha faka’iloa ‘i he kupu (1)(b) ke fakamaau’i ‘e he Fakamaau kae ‘ikai ‘i ai ha kau sula. Pea ‘e ‘ikai ngofua ke ne fakafoki ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Paula Piveni Piukala: ... ko e ‘elemeniti ia. He ko e kupu 99, ‘elemeniti fika 2 ko ē na’á ku ‘oatú ka lolotonga ‘oku fakakikihi ha hopo ‘i he Fakamaau Lahí ‘e ngofua ke ne fili ki ha sula. Ko e poini ia ‘oku ‘ohaké, ko e fepaki mamahi ia ‘a e 1(b) mo e 99. Fokotu’u atu au, tau pālōti kuo ‘osi fakamaama atu e fakakaukaú ka ko ‘eku fiefiá Sea kupu 82 okú ne malu’i ‘etau Konisitūtoné, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai e fokotu’u na’e fai ‘e ‘Eua 11, poupu ki ai ke ‘omai ha fale’i fakalao, mou fakamolemole pe Hou’eiki Pule’anga koe’uhí ‘oku ou hiki e me’a ko iá pea kuopau ke fai hoku fatongiá. Ke ‘omai mu’a ha toe ki’i fale’i fakalao te tau pālōti ko ‘ene ‘ikai pe eni tau pālōti leva ‘a e fo’i laó kapau ‘e ‘ikai ke fakahoko ‘e hoko e fo’ me’a ko ení.

Ko ia ‘oku poupou ke toe ‘omai ha taha ko e fakalao ke ne toe vakai’i ‘a e ngaahi faka’uhinga mei he Fale Alea ‘o Tongá fekau’aki mo e, ‘oku fepaki ‘a e tefito’i lao ko ē, ‘a e liliu ko ení *amendment* ko ení pea mo e Konisitūtone ‘o Tongá kupu 99 fakahā lotu ki ai hiki ho nima.

Pāloti ‘o ‘ikai tali fokotu’u ke ‘omi fale’i fakalao tau’ataina he fo’i Lao ki he hopo sula

Kalake Tepile: Lotu ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau lotu ki ai e toko 5

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke lotu ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima

Kalake Tepile: ‘Ika ke lotu ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue fakalotofonuá, ‘ikai ke lotu ki ai e toko 10.

Pāloti ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ‘o e Fakamaau’anga Lahi 2024

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko ia ‘oku lotu ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ‘o e Fakamaau’anga Lahi 2024 fakahā lotu ki ai hiki ho nima

Kalake Tepile: Sea ‘oku lotu ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue fakalotofonuá, lotu ki ai e toko 10.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke lotu ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima

Kalake Tepile: ‘Ika ke lotu ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, ‘ikai ke lotu ki ai e toko 6

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, ko u fakamālō atu Hou’eiki ko e hā pe e mālohi taha ho’o tipeití ‘omi pe fakakaukau ia koe’uhí ko e pepa ení ‘a e Pule’angá. Ka foki e pepa ko ení ‘oku ‘i ai pe ngaahi makatu’unga, ‘oku ‘i ai pe me’a ai ‘e hoko mai pea ‘oku tau fakafeta’i pe. Tau lotu koe’uhí pe ke ‘oua ‘e hoko e ngaahi fakakaukau ‘a e filí ki he Konisitūtone ‘o e fonuá pea mo e lao e fonuá ni. Kae fa’o pe ‘etau ngaahi fakakaukau fakafo’ituitui fakaetangatá pea ‘oku lēkooti ia. Pea ‘oku ou fakamālō atu kia kimoutolu kau Fakafofonga, tipeiti mālohi mo e kei talangofua pe ki he ‘etau tu’utu’uní. Ka koe’uhí ko ‘etau fatongiá ‘oku kamosi mai au ‘e he Seá ke tau liliu ‘o Fale Alea ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku tokanga ki ai e Seá. Te tau liliu ‘o Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu pe ki he Sea e Komiti Kakatō ke kātaki ‘o līpooti mai e ngāue kuo fakahoko ‘e he komití.

Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ngāue lava ai

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakamālō atu, tapu atu ki he Feitu’u na, tapu ki he Hou’eikí. Sea ko e fo’i lao fakafo’ituitui pe *Private Bill* ‘a e Fakafofonga Tongatapu 5 na’e fai pe ‘a e felotoi ‘e he Komiti Kakatō ke toloi ‘o tatali ki he *amendment* ‘e fai ‘e he Pule’angá ‘o fokotu’utu’u ‘o fekau’aki pea mo e lao ko iá kae tautefito ki he Lulutá ‘Eiki Sea. Na’e ‘osi fai e feme’a’aki ai

pea ‘oku fai hono toloi ia. Lao ko eni fekau’aki mo e Fakamaau’angá Sea ‘oku tali ia ‘e he Falé ni, tuku atu ki he Feitu’u na ke fai ha tu’utu’uni ki ai e Feitu’u na, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e Lao fika 18/2023 ko ia kuo talí?

Lord Tu’ilakepa: Losa, ki’i ‘ai hake ‘a e me’á ke me’a ki ai Sea, kimu’a 4. Fika 18 Sea ...

<006>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Sea: ... Kātaki pe ‘Eiki Minisitā ko eni ha’ana e lao ke tokoni mai ange ki he kumi e lao ko eni fo’i lao fika fakatonutonu eni ki he fakamaau’anga lahi.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fika 18 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pe Viki ko u fakatokanga’i hifo heni kuo 2 ‘etau lao fika 18 ka ‘oku kole ange ki Kalake ke fakapapau’i

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e lao eni he lipooti fika 5 ‘a e Komiti Lao ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, kole ki he Kalake ke tau pālōti ‘a ia hili hono lau tu’o 2 pea tukuhiho ki he Komiti Kakato pea ko eni kuo fakafoki mai. Te u kole atu pe ki he Sea Komiti Kakato ke fakamahino’i mai ange pe na’e ‘i ai ha ngaahi fakatonutonu pe ‘ikai ki he Lao Fakaangaanga ko eni.

Lord Tu’ilakepa: Te’eki ai Sea ‘ikai ha fakatonutonu ko e ngaahi faka’uhinga pe ‘i ai e ni’ihi he tokolahi e kau Fakafofonga e Kakai ‘oku ‘i ai ‘enau tui ‘oku fepaki ‘ena ‘i he Kupu 99 ‘o e Konisitūtone ka na’e ‘ikai ha liliu ‘Eiki Sea. ‘Oku tu’uma’u pe ‘o fakatatau mo e fale’i ‘oku fai ‘e he ‘Ateni Seniale peesi fakamuimui ‘oku ‘ikai ke ai ha fepaki ia mo e Konisitūtone ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘I he ‘ene pehē kuo ‘osi hono lau tu’o 2 kole atu ki he Kalake ke tau pālōti hono lau tu’o 2 hili hono fakafoki mai mei he Komiti Kakato. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu e Fakamaau’anga Lahi 2024 fakahā mai ho nima.

Pālōti ‘o tali lau tu’o ua Lao Fakaangaanga fika 18/2023

Kalake Tēpile: Loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Loto ki ai ‘a e toko 10

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe ‘Eiki Sea

Kalake Tēpile: 11 mo e ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa ‘Eiki Sea

Mateni Tapueluelu: Ai ha ki'i taimi he vaha'a taimi ko eni te'eki ke lava fai ha ki'i lave nounou ki he lao ko eni he nounou 'aupito Sea. Ko e taimi ko eni pe ko e lau tu'o 3 Sea.

'Eiki Sea: 'O kapau 'e tali hono lau tu'o 2, lau tu'o 3 pea ke toki me'a mai

Mateni Tapueluelu: Mālō ia 'Eiki Sea

'Eiki Sea: 'A ia ko hono fakakakato eni hono lau tu'o 2 ko ia 'oku 'ikai loto ke tali fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi. 'Ikai ke loto ki ai e toko 6

'Eiki Sea: Toko fiha ko āna'e loto ki ai?

Kalake Tēpile: 11

'Eiki Sea: Lau ...

<007>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Sea: ..Toko fiha koā na'e loto ki ai?

Kalake Tēpile: 11.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakamaau'anga Lahi 2024

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakamaau'anga Lahi 2024.

Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu 'a e Kupu 14 mo e 15 'o e Lao 'o e Fakamaau'anga Lahi vahe 3.

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

1. Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea

1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu 'o e Fakamaau'anga Lahi 2024.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Kole Tongatapu 7 tuku ki Nōvema hono pālōti'i fo'i Lao kae 'omai fale'i tau'atāina

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Sea ko e kole fakamolemole atu pe hono toe fakalōloa, ka ko hono 'uhinga pe Sea 'oku mafatukituki ki he motu'a ni 'a e lao ko eni ko hono 'uhinga ko e lao 'o e Konisitūtone pea ko e lao 'oku kautonu ki he tau'atāina. Pea ko u fokoutua hake pe ko 'eku

kole atu 'Eiki Palēmia pea pehē ki he Kapineti Sea. Na'a lava ke nau laumālie lelei kae fakakaukaua 'a e kole 'oku mau fai atu ni. Ko hono 'uhinga he ko u ongo'i 'oku faingofua ange ia pea tokoni ange ia kia tautolu Sea 'i ha'atau fu'u pālōti pehe ni pe.

Ko e kole na'a mau 'oatu fēfē 'e Palēmia ke ki'i tuku pe mei heni ki Novema kae 'omai mu'a ha fale'i tau'atāina, mo'oni pe ia te tau lava 'o pālōti pea mālohi kae toki hopo'i 'amui. Ka 'oku lōloa. Kapau 'e 'omai 'a e fale'i ko ē mei heni pe ki Nōvema 'oku mahino 'oku 'atā leva ia. 'Oku tokoni lahi eni ia kia tautolu 'e Hou'eiki. Ko hono 'uhinga ko 'ene 'alu pe ko eni ko 'ene 'alu ia. Ko e muimui mai ia ko e fetūkuaki ia. Pea 'oku fai atu ai 'a e kole ni ki he Konisitūtone 'oku kautonu ki he tau'atāina pea 'oku kehekehe lahi 'etau fakakaukau, na'a tokoni ha toe *opinion* kehe ke ne fakamā'opo'opo kitautolu. Na'e 'osi hoko eni kimu'a Sea, pea na'e fai he Feitu'u na 'a e fetu'utaki 'o 'omai ai 'a e *opinion* 'e taha. Ko 'eku tokoni ki he'etau ngāue.

Ko e 'uhinga ia 'eku kole atu kapau te mou laumālie lelei ke 'oua mu'a te tau takitaha hamu hono tuliki fakapolitikale mo 'ene tui, ka tau sio mu'a ki he tu'u 'a e fonua. Ko e totonu eni 'a e kakai ki he fili sula. Na'a lelei ke ki'i mei heni pe ki Nōvema 'oku toe foki mai e Fale maau mai pea mo e fale'i ko ia pea nounou, he te mou ma'u pe moutolu e tokolahi. Ko e 'uhinga ia e ki'i kole, kaikehe mau tuku atu pe ke ma'a 'aupito homau toto, he ko e me'a kau ki he Konisitūtone hangē ko ē na'e malanga ko ē ki ai 'a 7 loloto. Na'e ha'u mei mu'a mei he 'Uluaki Fā 'o a'u mai ki he 'aho ni. Pea 'oku mau loto pe Sea ke ma'a mo'oni atu 'emau fakakaukau. Ko e tautapa ia mo e kole atu kia moutolu Hou'eiki Kapineti 'o e 'aho ko eni, 'ikai ke mau loto ke fai homau loto ko 'emau kole ke 'omai mu'a ha toe fale'i tau'atāina. Ko e ki'i kole pe ia Sea faka'osi mālō 'aupito.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia pe ko e 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku 'i ai ha'o tali ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 4.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea, hangē pe ko ē 'oku ke mea'i Sea na'e 'osi fai pe pālōti ki he fokotu'u ko eni he Komiti Kakato. Pea hangē pe ko ē na'e 'osi fakahoko atū ko e fale'i ia 'oku mau ma'u. 'Oku 'atā pe ke te tui ki ai ta'etui ki ai. Ka ko e 'uhinga pe ia ko ē 'emau poupou ke lava ai leva e fo'i lao ko eni Sea ke hoko atu ai pe pālōti ia mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ko e faingamālie ē pea ko e tu'utu'uni 'a e Pule'anga pea ko e aofangatuku pe ia mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Pālōti 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakamaau'anga Lahi 2024'

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake tau pālōti hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu 'a e Fakamaau'anga Lahi 2024. Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o tolu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosā Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Loto ki ai e toko 10.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, 'ikai ke loto ki ai e toko 6.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale kae 'oatu 'a e fakamālō...

<003>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Tokoni Palēmia: ki he Hou'eiki Mēmipa lava e feme'a'aki felāve'i mo e lao ko eni pea 'oku mālō 'aupito kuo lava ia ke 'atu ke toki fai hano fakahoko e ngaahi founga ko ia e fononga hē. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e toenga miniti 'e 5 ko eni te u faka'atā atu leva 'a e ni'ihī ko eni ke nau me'a makehe ke faka'osi 'aki 'etau fakataha he 'aho ni. 7.

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa. Sea kimu'a ke u lave ki he *issue* 'oku loloto ki he motu'a ni. Ko u 'oatu 'a e fakamālō ki he Feitu'ú na ho'o ma'u e maama fe'unga ke fakafoki mai e motu'a ni ke hoko atu 'etau ngāue. Neongo Sea e lahi e fa'ahinga na'e tohi mai kia au talamai na'e kape mai e Nōpele ki hoku fo'i poko ka ko u fakamolemole pē ia 'e au Sea. Ko u ma'u pē 'e au e lea mei he kolosi fakamolemole'i pē 'oku 'ikai ke ne ...

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga. Ko e ko hono mo'oni 'ona Sea he 'aneafi fīu mautolu he feinga atu pea u pehē ā ke ui atu ā ho fo'i poko hūfanga he fakatapu he ko u 'ilo ko e me'a ia te ke vaivai ai kapau te u ui atu ... Sio 'aneafi na'a ku fanongo lelei pē na'a ke fanongo ki he me'a. Ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'ú na ..

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu au ia ki he Nōpele ke 'oua toe fai ha lave ia ki ai kuo tau 'osi paasi tautolu.

Lord Tu'ilakepa: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e kakai lalahi 'oku tau 'unu tautolu ko e anga pē ia e fakahua ka ko e poini ia Sea ko u fakamālō atu au. He na'e hanga 'e hono tautea'i au 'aneafi 'o 'omai 'a e me'a ia 'oku toe mālie ange Sea. Pea ko u loto ke u fakama'ala'ala pē e makatu'unga 'oku ou hoha'a ai, kapau 'e 'ohake 'e he Kalake 'a e ki'i lao pē ko eni 'a e Pangikē Pule mo e Lao pē ko eni 'a e pangikē 'a e *TDB*. Ko hono 'uhinga ko e mamafa ki he motu'a ni 'a e *governance* Sea. Ka na'e hanga 'e he lipooti ko eni 'a e pangikē lipooti *annual report* ko eni 'oku ngata ki he 22 'oku 'osi tēpile'i pē heni Sea ka na'a ku tokanga ke *highlight* 'a e me'a na'e hoha'a ki ai 'a e kau talēkita he ko e makatu'unga ia e hoha'a 'a e motu'a ni.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē mei he Feitu'ú na. Na'a tau 'osi faitu'utu'uni ki heni 'oku lolotonga fai e hopo pea 'oku tonu ke tau ki'i pelepelengesi ia ke tau tipeiti ai. Kapau na'a ko ha fehu'i pē mo ha tali ka ko e ..

Paula Piveni Piukala: 'Oku mahino pē kiate au ia e hopo ka 'oku 'ikai ke u lave au ia ki he hopo. Ko u lave au ki he taliui mo e *governance* 'oku *responsible* ki ai e Fale ni. 'I he kupu..

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai atu pē pē ko e hā. Ko e 'uhinga pē ko e taliangi ko ē 'a e *TDB* ki he *NRBT* pē ko e taliangi.. Ko e 'uhinga 'oku 'alu ia ki he 'elito ko ē 'o e fo'i hopo 'oku lolotonga fai. 'A ia fa'itgeluha pē koe pē 'e tuku pē ia ke me'a pē ia. Fa'iteliha pē koe pē 'e tuku pē ia ke me'a pē ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatokanga eni mamafa ki he Fale ni koe'uhi ko e tu'unga 'oku tau 'i ai fekau'aki pea mo e ongo pangikē ko eni Sea.

'Eiki Sea: 7 ko e lipooti fé 'oku ke me'a ki ai ke me'a ki ai e Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala: Ko e lipooti ko ē 'a e fakata'u ko ē 2022 na'a tau 'osi tali 'i he 'aho ko ē ..

'Eiki Sea: Me'a ki he peesi ke 'ilo 'e he kalake.

Paula Piveni Piukala: Ko e peesi 39 Sea. Peesi 39 he lea faka-Tonga peesi 3 he lipooti fakapālangi Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 7 ko u fakatokanga atu pē me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Palēmia ko 'ene mo'oni..

Paula Piveni Piukala: Ko ia mahino pē ia kia au Sea ko u 'uhinga pē 'aku ia ke u fehu'i 'o makatu'unga 'i he *issue* ko eni he 'oku loloto eni ki he tukupau 'a e fonuá Sea. Kātaki pē 'a e Palēmia ia mo e Minisitā 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku malomaloa'a 'aku ki homo sinó fakafo'ituitui. 'Oku ou tokanga atu pē au Sea ko e 'uhinga ko e hoha'a eni ia 'oku 'omai ia mei he kakaí *public interest* eni ia Sea. Pea 'oku 'osi *valid* ia ke 'i ai ha tali he ko hono 'uhingá ko e ongo pangike ko 'eni ko ē kupu 10 kupu 11 ko e mafai ia 'a e Minisita 'i he Kapineti ke ne fokotu'u 'a e poate ke ne fokotu'u 'a e kovana. Ko e Pangike Fakalalakaká ko e mafai ia 'a e Minisita 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'i he Kupu 9, Kupu 15 ke ne fokotu'u 'a e poate, ke ne fokotu'u 'a e *CEO*.

<004>

Taimi: 1610-1615

Paula Piveni Piukala: ... 86 'a ē ko ē 'oku ne fekau'i ai ke fakahū mai e lipooti *annual report* ki Fale ni he Lao Pangikē pea mo e 54 'uluaki pea mo e tolu he *annual report*.

He ko hono 'uhinga eni Sea. Ko e 'uhinga eni Sea ko e me'a kau hanga *highlight* atu e matavaivai mo e hoha'a 'a e motu'a ni. Kātaki pē Fale he fakalōloa ko e item fika 13 Lipooti eni ia e 2022 Sune 2022. Ko e fiema'u 'a e lao ia 'osi tonu ke 'i heni e Lipooti ia e 2023. Sune 2023. Toe pē māhina ia 'e taha pea 'i heni e Lipooti ia e 2024 ka ko 'ene fu'u tōmui ko ia Sea 'oku tupunga ai 'eku hoha'a kau hanga pē 'o lau'i atu e ki'i palakalafi ko eni ke ne 'omai e

attention mo e tokanga ‘a e Fale ni ki he *issue* ‘oku loloto ange ko e fakalea eni ‘oku pehe ni ko e Lipooti pē eni ‘a e Pangikē. ‘A e kau Talēkita.

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fakapapau’i mai angé pē ‘oku ‘i fē ‘ia e lipooti ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i he Komiti Kakato?

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i he Komiti Kakato Sea. Na’a tau ‘osi tukuhifo. Na’a tau ‘osi tukuhifo he Monite ki he Komiti Kakato.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea kae 'umaā e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale kae fai pē ha ki’i tali he ‘oku lave foki ‘a Tongatapu 7 ia ki he Lipooti e Pangikē Fakalalakalaka.

Paula Piveni Piukala: ‘Io ko e Lipooti eni ‘a e Pangikē Fakalalakalaka ko u lave ko ē ko u ‘ohake ‘a e *issue* ko ia ke tau tokanga ki ai Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 7 ka ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o lave ki ai koe'uhí ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato ia.

Paula Piveni Piukala: ‘Io Sea ‘oku ou, ko ‘eku *refer* ‘a’aku ia ki he *responsibility* ia ‘oku toe loloto ange Sea he ko hono ‘uhinga eni Sea. Ko hono ‘uhinga eni. Ko e ko e fakatokanga eni ia mei he 2022 telia na’a hoko he 2024 ka kuo ‘osi hoko e palopalema Sea. Ko e fehu’i ko ē ko ē ‘a’aku ki he Minisitā ko e hā ‘ene me’a na’e ‘osi fai ki he hoha’a ko ē na’e ‘omai he Talēkitā kau lau atu pē Sea kātaki ko ‘eku *refer* pē ‘a’aku ia ke fakamakatu’unga ‘aki.

Lord Tu'ilakepa: Ko ‘eku ko u ke hoko atu pē Fakafofonga ia ko e Lipooti ko eni ‘a e Pangikē Fakalalakalaka na’e, na’e mamahi ai e kau Fakafofonga ko ho’o toki ‘omai ‘a ia ko e 2022 ‘apē ke ke me’a hifo ange na’a tau tali ‘aneafi, ‘aneafi ...

'Eiki Sea: Ko ia na’e tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Paula Piveni Piukala: Na’e tukuhifo na’e tukuhifo ki he Komiti Kakato fakataha mo e ‘ū lipooti.

'Eiki Sea: ‘A ia ko e 2021, 21/22, 22/23 mo e 24 na’e toki tukuhifo pē.

Sea Komiti Kakato: Tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko e *Reserve Bank* ia ka ‘oku tatau pē mo e Pangikē Fakalalakalaka ka u lau atu ‘e au ia ‘a e ki’i konga pē ko ē ko u hoha’a ai Sea kātaki pē. Na’e maumau’i ‘e he pangikē ‘a e tu’utu’uni ki he fakangatangata ‘o ha nō ‘o ha tokotaha *single*. ‘I he 2022 pea na’e ‘i ai e felotoi mo e Pule’anga ke nau malu’i ‘i Mē 2022 ‘o ngata ki Mē 2024 na’e fiema’u ai ke solova ‘a e palopalema ko eni kimu’a ‘i he ‘osi ‘a e malu’i ‘i Mē 2024.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ‘oku ou toe ‘eke ki he kau ngāue ke fakatonutonu mai au pē ‘oku mo’oni e me’a ko eni. ‘Oku fakahoko mai he kau ngāue ko e Pangikē Fakalalakalaka na’e tali ko eni ‘oku hiki pē he’enu, ko e Pangikē Pule ko ia na’e tukuhifo ki lalo Sea.

'Eiki Sea: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: ‘A ia ko e Pangikē Pule ‘oku ‘i he pangikē ko e Pangikē Fakalalakalaka ‘oku ‘osi tali ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Hange kiate au ‘oku mo’oni hangē ‘oku mo’oni.

Lord Tu’ilakepa: Kuo ‘osi ‘osi ia.

Paula Piveni Piukala: Na’e ‘osi tali pea ‘i he *condition* ‘oku ‘omai na’e ‘omai he uike ni. Na’e pehē ‘oku ‘omai he uike ni e 23 he ‘e hoko leva ai ko e naunau te tau *refer* ki ai he taimi tau fakamalanga ai Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ka ‘oku ki’i Sea ki’i me’a pē fakatonutonu he ko e kau ngāue ‘oku nau hiki pē ‘etau.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku mo’oni e fakatonutonu ko ē kuo na’e ‘uhinga hono tali ke hoko ia ko e naunau.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku mo’oni ia lolotonga ko ē e mālōlō nau ‘osi kole ki he Kalake ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

‘Eiki Sea: Ke tānaki mai e ‘ū me’a ko ē na’e kole na’e fiema’u ke fakahū mai he uike ni.

Paula Piveni Piukala: Na’e pehē ‘e fakahū mai ‘i he ...

‘Eiki Sea: ‘Ikai na’e pehē ‘e fakahū mai ‘i he uike kaha’u. Ko ia ko u manatu’i ko e tali ko ē ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘e fakahū mai he uike kaha’u ‘a ia mei he uike kuo ‘osi ia ki he uike ni. Ko ia pē ia. Ko ia ‘Eiki Minisitā?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ko ia Sea na’e pehē pē ‘e tuku mai ki he uike kaha’u mālō.

‘Eiki Sea: ‘E Tongatapu 7 tau ‘ovataimi he taimi ni. Fai mo mai ho fehu’i ke ‘ave ki he Minisitā ke ‘omai ha’ane tali.

Fehu’ia Tongatapu 7 pe na’e ‘osi fai ha ngāue Pangike Pule ‘i he ‘ene Lipooti Fakata’u ‘o e 2022

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko ‘eku fehu’i pē ‘au ia ‘e Sea ka ko eni kuo ‘osi ‘etau taimi kuo ‘osi lau atu e pē na’e ‘osi fai ha ngāue ki he...

<005>

Taimi: 1615-1620

Paula Piveni Piukala: ... hoha’a na’e ‘omai he lipooti ‘o e 2022 he ko e ‘elito ia ‘o e palopalema ‘oku hoko he ‘aho ní Sea. Na’e ‘osi fakatokanga pe ‘a e kau talēkita ‘o e ‘aho ko ení ki he ‘isiu ko ení. He ko e fiema’u ko ē ko ē he ‘e he Pangikē Pulé. Ko e ‘uhinga foki ‘eku lave ki he kupu 10 kupu 11 ko e mafai ‘oku ‘i he Minisitā ‘i he loto ki ai e Kapinetí ke fokotu’u e poate mo e kōvana. Neongo ‘enau tau’atāiná ka ‘oku ‘ikai ke u tui ke na nofo noa, ‘oku ‘i ai e lau *injustice* ‘oku ‘ikai ko ha me’a pe na’á te fai ‘oku hala. Ko e nofo noá, *doing nothing about it is injustice*.

Ko e ‘uhinga ia Sea ‘a ‘eku tokanga he ‘oku tu’utu’uni’i ‘e he laó ke ne fakahū mai ‘i loto he māhina ‘e 6 ‘a e līpooti ko ení he ‘osi e ta’u fakapa’angá. Ka koe’uhi ko ‘ene fu’u tōmui ko ení ‘oku ‘ikai ke lava e Falé ni mo e kau Mēmipa e Falé ni ‘o faitu’utu’uni. Ko e *consequential* ‘o maumau eni ko ē ‘oku hoko he ‘ikai ke fai ha me’á ia Sea

‘Eiki Palēmia: Sea te ke tuku pe ā ia ‘e koe ke me’a pe ā ia, tau tipeiti, tau toe foki ‘o tipeiti kuo ‘osi e 4.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fehu’i pe ‘aku ia ke tali

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ko e tali e fehu’i ‘anenai mo ‘ene kei malanga pe ia ‘a’ana

Paula Piveni Piukala: Pea ko e mafatukituki eni e ‘ikai ke fai ha me’a ki aí Sea na’á ku ma’u e telefoni ‘anepo.

‘Eiki Palēmia: Ko e mafatukituki ko ē ‘a e ‘ikai ke fai ha faitu’utu’uni ‘a e Seá ka koé

Paula Piveni Piukala: Na’á ku ma’u ‘a e telefoni ‘anepō Sea koe’uhi ko hono tuli aú ‘okú ne ‘omai e fo’i melie ko ení ki he fonuá ni.

‘Eiki Sea: 7 ‘omai ho fehu’i

Paula Piveni Piukala: Ko e fehu’i, kuo ‘osi a’ú ‘a e totongi loea ‘a e *TDB* ‘o 1.2 miliona. Ko e fehu’i ia ke ‘omai meí he Minisitā. Pea mo e fo’i fehu’i pe ko eni na’á ku ‘uluaki ‘oatú, ko e hā e me’a na’e fai ki he ngaahi fakangatangata ‘o e nō ko ení, malu’i ‘e he Pule’angá na’e fiema’u ke nau *clear* ia ‘i Mē ‘o e 2024. Ko ia pe Sea, pea kapau he ‘ikai ke ne lava ‘o tali mai he ‘ahó ni toki ‘omai he Monité Sea.

Lord Tu’ilakepa: Fakafofonga, ko e 1 piliona pe ko e 1 miliona

Paula Piveni Piukala: 1.2 miliona

Lord Tu’ilakepa: Miliona

Paula Piveni Piukala: Ko e fehu’i ko iá Sea ko u tui ‘oku *privy* ‘a e Minisitā ke ne ‘omai e fakamatala ko iá ki he Falé ni. Ko e mahu’inga ia e kupu 18 (6)

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai ha tali ki he fehu’i ko ení

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá kae fai atu pe ha tali nounou ki he ngaahi fehu’i ko eni kuo tuku maí. ‘Uluakí pe ko e hangē pe ko ē na’e fakahoko atú feinga lahi ‘a e motu’á ni ke fengāue’aki mo e pangikē ke ‘omai ‘a e Fakamatala Fakata’u ki Sune 2023 ki he Falé ‘i he uike kaha’ú. ‘Oku ou tui ko e līpooti ko iá te ne hanga ‘o fakahoko mai e līpooti ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue kuo fakahoko ‘o a’u mai ki he taimí ni.

Ko hono uá pe Sea ‘oku ‘i ai pe mo e ki’i ngāue fakalao ia ‘oku fakahoko ki he me’a ko eni ‘oku fehu’i ki ai ‘a Tongatapu 7 pea ko u pehē ‘oku fakapotopoto pe ke tuku pe ‘oku fai e ki’i fakatonutonu fakalao ia he tafa’aki ko iá ke maau pea toki ‘i ai ha fa’ahinga fale’i ke fakahoko mai ki he Feitu’u na.

Ko e me'a ko ē ki he fakamole mo e me'a ki he me'á 'oku te'eki ai ke 'i ai ha fu'u fakamatala ia 'e tuku mai ki ai ki he motu'á ni pea mahalo ko e me'a ia 'a e pangikē 'i he 'ene tu'u he taimi ní. Ka ko e fakamatala pa'anga pe ko ē 'oku ou ma'ú ko ia pe 'oku fai ki ai 'a e ngáué ka 'oku fiefia pe motu'á ni ke fai ai ha talanoa ki he uike kaha'ú Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō, kātaki pe Hou'eiki ka koe'uhí ko e kole ko ē kau Fakafofonga ke toki faingamālie faka'osi kia Vava'u 14. Me'a mai.

Mo'ale 'Otunuku: Tapu atu ki he Seá pehē fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipá ki'i mālō 'aupito e ma'u faingamālié. Ko e ki'i lave nounou pe he ongo 'isiu 'e ua 'i he 'a'ahi faka-Fale Alea 'a e motu'á ni na'a mau fakakaukau 'oku vivili. Pea ko e 'isiu 'uluakí, fakamālō ki he Fakafofonga Fika 2 Hou'eiki Nōpele mei Vava'ú na'á ne 'osi hanga 'o 'ohake ia fekau'aki pea mo e mamata tofua'á.

Tokanga Vava'u 14 ki he tu'u fu'u ofi 'aupito lingi'anga veve 'i Vava'u ki he tahi

'Io ko e 'isiu ko ē hono 2 'Eiki Sea, fekau'aki ia pea mo e lingi'anga veve ko ē e vahefonua Vava'ú. Lingi'anga veve ko ení 'oku tu'u ia 'i Okoa pea 'oku tu'u 'aupito 'o ofi ki he tahi ...

<006>

Taimi: 1620-1625

Mo'ale 'Otunuku: ...koe'uhi ko e ma'u'anga mo'ui 'a e kāinga ko eni ko e fāngota pea ko e hoha'a ko ē kāinga na'e 'ohake ko e tāpuni fakakū 'a e lī 'anga veve ko eni. Koe'uhi 'oku nau pehē kuo fuoloa e taimi ia ke tāpuni e lingi 'anga veve ko eni. Ka na'e ma'u 'e he motu'a ni ia e ki'i savea na'e fai he 2011. Ko e taha e ola 'o e savea ia ko eni na'a nau pehē ko e ta'u pe 5 ki he 6 kuo tonu leva ke fonu pea tāpuni leva 'a e lingi 'anga veve ko 'eni. 'A ia kapau 'oku tonu 'a e fakafuofua ko eni ko e 2017 ia kuo fonu. Kae kehe 'oku kei lele pe foki 'a e linga 'anga veve ko eni pea ko e 'uhinga ia 'a e hoha'a 'a e kāinga.

Ko e hoha'a ko ē 'e taha 'Eiki Sea ko e hoha'a mai ia pea mei he vahe Pangaimotu kau ki ai 'a 'Utulei, 'Utungake mo Talihau mo Pangaimotu. Fanongo talanoa e kāinga ia 'e hiki ange 'a e lingi 'anga veve ki Pangaimotu pea ko e hoha'á 'oku nau fanongo talanoa pe kātoa 'a e ongo kāinga 'e 2 ko eni ko 'enau fanongo talanoa pe 'oku te'eki ai ke nau fakapapau'i. Ko e taha ia 'o e mahalo 'a e visone ko eni 'i he *waste management* fokotu'u ki Vava'u 'i he 2021 na'a nau tui 'e a'u ki he 2021 kuo lava lelei 'o lele 'a e tānaki 'anga veve lelei ke ma'a mo mo'uilelei e kāinga ko ē 'o Vava'u.

Pea ko e taha e 'u ngāue tefito ko ē na'a nau hanga 'o fokotu'u ke ma'u 'enau visone ko hono fakakau mai 'a e kakai pea mo e *community* ki hono talanoa'i 'o e me'a ko eni. 'A ia Sea ko e hoha'a ia 'oku fakahoko atu 'e he motu'a ni mei he ongo kāinga 'e 2 ko eni te'eki ke fai ha talanoa ia mo e kāinga ke nau 'ilo'i ko e hā ko ā e tūkunga 'oku 'i ai 'a e lingi 'anga veve 'i Vava'u. Pea ko e kole ia 'a e motu'a ni mahalo ko e me'a fika 'uluaki ia ke fai mu'a 'a e talanoa ke fakamaama 'a e kāinga ko e hā e tūkunga pea mo e tūkunga 'oku 'i ai 'a e lingi 'anga veve 'i he ongo kolo ko eni 'e 2 'o Vava'u 14, mālō e ma'u faingamālie 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Sea mālō 'uhinga pe ko e motu'a ni 'oku ne tokanga'i e kautaha ko eni 'e fakamālō atu ki he Vava'u 14 hono 'ai ko eni e 'a e fakamaama mai ko eni 'a e me'a 'oku

tokanga ki ai 'a e kāinga. Ka ko u kole pe au 'Eiki Sea pea u kole pe ki he Fakafofonga 14 ko e 'uhinga ko e fai ha talanoa ki he kautaha ko eni ke mai ha ki'i *update* kae toki fakahoko mai Sea mālō.

Mo'ale 'Otunuku: 'Io mālō 'Eiki Palēmia mālō 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki pea ko u tui ko 'ene lava ia 'etau 'asenita ki he 'aho ni toloi e Fale ki he 10 he Monite mou me'a ke tau kelesi. ...

Kelesi

(Kelesi tuku ai pe 'a e fakataha'anga 'e he 'Eiki Sea)

<007>